

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Факультет психології
Кафедра соціальної психології

ДИПЛОМНА РОБОТА

**«МОВА СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ»**

на здобуття освітнього ступеня «Магістр»
зі спеціальності «Психологія»

Студента 2 курсу ОС «Магістр»
спеціальності «Психологія»
ОПП «Психологія»
Сегеди Івана Олександровича

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Рогаль Ніна Іванівна

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	8
1.1. Основні наукові підходи до вивчення проблеми ідентичності.....	8
1.2. Психологічна сутність та структура громадянської ідентичності.....	26
1.3. Соціально-психологічні чинники формування громадянської ідентичності.....	45
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОГРАМИ ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	49
2.1. Опис вибірки та етапів емпіричного дослідження.....	49
2.2. Обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження.....	54
Висновки до розділу 2.....	65
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	66
3.1. Психологічні особливості громадянської ідентичності.....	66
3.2. Соціально-психологічні чинники формування громадянської ідентичності.....	79
Висновки до розділу 3.....	89
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93
ДОДАТКИ	102

ВСТУП

Актуальність теми. Актуальність теми дослідження обумовлена специфікою соціально-політичних і соціально-культурних реалій початку XXI століття. Розпад світової біполярної системи призвів до кризи ідеології і, як наслідок, до кризи самоідентифікації. Представники різних соціальних спільнот відчують потребу знайти своє місце у світі, визначити кореляцію співвідношення «Свої» - «Чужі».

Одночасно спостерігаються процеси посилення взаємодії різних націй та етносів між собою, детерміновані глобалізацією та збільшеним впливом засобів масової інформації та комунікації, за допомогою яких продукуються та поширюються національні стереотипи. На стику інтеграційних та протидіючих їм тенденцій до збереження національної та етнічної своєрідності де, по-перше, міцно укорінилися демократія і громадянське суспільство і, по-друге, досягнуто відносно високий рівень і якість життя нечисленних етносів. У цьому випадку служать країни Європи, а також Канада та США.

Одним із важливих факторів у даному випадку є мова, а саме статус національної мови/національних мов. Формування та підтримання відносин, що утворюють соціальний ландшафт, відбувається в мові, саме тому мова здійснює основну координацію соціальних дій. Мова є основним середовищем визначення, збереження та передачі соціального досвіду, а також інструмент об'єктивації суб'єктивних значень. Мова надає індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивне значення. Усі соціальні відносини формуються в рамках знакової системи, якою є мова.

Мова відіграє важливу роль у національній та громадянській диференціації, оскільки вона охоплює своїм впливом не лише духовне

буття тієї чи іншої спільності, а й забезпечує відчуття взаємної компліментарності та відмінності від інших націй та етносів. Отже, національну та громадянську ідентичність необхідно розглядати поруч з мовою, оскільки саме вона є однією з найважливіших умов існування будь-якої соціальної спільності.

Що стосується сучасної України, то зі зміною соціально-політичної ситуації, а саме перетворенням радянського простору на пострадянське, а також зі зникненням радянської ідеології, спостерігаються різні соціально-культурні деформації, які впливають як на відносини між соціальними акторами, так і на концептуальне визначення цих відносин. Соціальна та теоретична деконструкція радянської етнокультурної конфігурації призвела до руйнування соціально-психологічної самоідентифікації та дозволила актуалізувати приховані зміни громадянської ідентичності.

Ресурс національності став відігравати більш важливу роль у соціально-політичних відносинах. Останнім часом актуальним стало питання переосмислення політичних, соціально-економічних та культурно-мовних аспектів життя.

Конфлікти, що виявилися на Донбасі, на межі України і Угорщини та на території Криму, де мова в подібних конфліктних ситуаціях стала ареною політичної та соціальної боротьби, виступаючи не тільки як фактор культурної дистанції, але і як інструмент соціального та концептуального конструювання.

Особливість мови, що визначає її фундаментальну роль в організації соціального простору, представлена її здатністю, з одного боку, бути формою національних, етнічних та інших соціальних відносин, з іншого - описувати та пояснювати ці відносини, створюючи теорії, які надалі стають дієвою силою, здатною перетворити соціально-громадянський простір.

Проблема вивчення громадянської ідентичності є досить розробленою у психологічній науці. Зокрема, увага приділялася вивченню особливостей, чинників (психологічних, соціально-психологічних, особистісних тощо), компонентів громадянської ідентичності тощо (Е. Арутюнова, І. Бех, В. Блейхер, М. Боришевський, Т. Водолажська, Н. Іванова, А. Кондаков, І. Крук, Г. Мазіпова, А. Мікляєва, Р. Синельников та ін.). Однак, не зважаючи на значну кількість матеріалу з цієї тематики, деякі аспекти все ж залишаються недостатньо вивченими.

Таким чином, актуальність теми, її наукова та практична значимість, необхідність детального та комплексного розгляду національної та громадянської ідентичності у її взаємозв'язку з мовою, стали підставою для вибору даної теми, як тема магістерського дослідження.

Об'єктом дослідження є громадянська ідентичність.

Предмет дослідження – мова як чинник формування громадянської ідентичності.

Мета роботи полягає у розкритті впливу чинника мови на формування громадянської ідентичності.

Визначена мета дає змогу встановити відповідні **завдання** дипломної роботи:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукової літератури з проблематики дослідження.
2. Визначити особливості громадянської ідентичності української студентської молоді.
3. Встановити особливості громадянської ідентичності залежно від мови спілкування студентської молоді.
4. Дослідити мовні чинники формування громадянської ідентичності.

Методи дослідження:

✓ *теоретичні*: аналіз, класифікація, систематизація, порівняння й узагальнення теоретичних та експериментальних даних з проблеми дослідження;

✓ *емпіричні*: опитування, тестування, анкетування;

Для проведення емпіричного дослідження, було використано ряд адаптованих психодіагностичних методик:

1. Методика «Хто Я» (М. Куна і Т. Маркпатленда).
2. Методика (Дж. Фінні).
3. Опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Р. Петровська.
4. Анкета «Діагностика рівня сформованості громадської ідентичності» (Н.В. Хазратова).
5. Методика «Портрет цінностей» Ш. Шварца, в адаптації І. Семків.
6. Опитувальник «Етномовна ідентичність» О. Кухарук.

✓ *математично-статистичні*: описові статистики, кореляційний аналіз, множинний регресійний аналіз тощо. Розрахунки були проведені за допомогою пакету статистичних програм SPSS Statistics 19.0, Microsoft Office Excel 2018.

Емпірична вибірка дослідження. Дослідження проводилось зі студентами вищих навчальних закладів України 1-4 курсів денної та заочної форм навчання. З яких 61 жінка та 47 чоловіків у віці від 17 до 21 років. Зокрема, 20 студентів 1-го курсу, 23 студента 2-го курсу, 30 студентів 3-го курсу, 35 студентів 4-го курсу. За національністю всі респонденти - українці. Базами дослідження стали: Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. Характеризуючи вибірку більш детально за спеціальностями, зазначимо, що респондентами були

майбутні фахівці у таких галузях знань, як: військова психологія, право, сімейний лікар.

Наукова новизна та теоретична значущість дипломної роботи полягає в тому, що вперше:

- поглиблено уявлено, щодо проблеми громадянської ідентичності студентської молоді;
- встановлено як мова спілкування студентської молоді України впливає на когнітивний та афективний компоненти громадянської ідентичності;
- визначено, що мова має суттєвий вплив на формування громадянської ідентичності особистості, однак, не саме знання має є вирішальним, а саме ставлення до української мови.

Практична значущість даної дипломної роботи полягає в тому, що її результати дають концептуальну основу для осмислення того факту, що знання та облік ролі мови в житті нації є однією з умов удосконалення мовної політики у багатонаціональних суспільствах, а також оптимізації толерантних взаємин між представниками різних національних спільнот. Положення і висновки, які обґрунтовані в роботі, дозволяють звернути увагу на науково значиму можливість запобігання міжнаціональним конфліктам і напруженості в державі з урахуванням важливості мовного чинника для самоідентифікації нації, можуть служити методологічною основою соціально-філософських, етнологічних, соціологічних, політологічних досліджень. Висновки та основні положення можуть бути використані в навчальних та навчально-методичних курсах з соціальної філософії, соціології, політології, етнолінгвістики, соціолінгвістики, етнопсихолінгвістики.

Надійсність та достовірність результатів дослідження забезпечується використанням методів статистичного аналізу даних, поєднанням кількісних та якісних методів дослідження, підбором

психодіагностичних методик, які є достатніми для розкриття теми вивчення тощо.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 96 найменувань, 16 таблиць. Основний зміст роботи викладений на 92 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Основні наукові підходи до вивчення проблеми ідентичності

Символічні категорії, вироблені у мові, є Категорія ідентичності надзвичайно активно розробляється у сучасній зарубіжній психології та виступає предметом аналізу різних теоретичних напрямків. Так, з позиції психоаналізу будь-яке психічне явище має бути розкрито у трьох аспектах: динамічному, енергетичному та структурному. У руслі цього підходу розробка поняття ідентичність велася з погляду його структурно динамічних характеристик. Дослідники вдаються до процесуальної та змістовної сторони ідентичності, завдяки чому минуле, сьогодення та майбутнє переживаються людиною як єдине ціле, власне буття особистості сприймається як незмінне [1.с. 17]. Яскравим представником психоаналітичного підходу до вивчення ідентичності є Е. Еріксон. Досліджуючи динамічну адаптивну функцію ідентичності, психолог запровадив поняття криз особистісної ідентичності і підкреслював їх нерозривний зв'язок із кризами у суспільному розвитку [2]. Він визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості, що має форму динамічного процесу, який триває протягом усього життя особистості [3].

Слід зазначити, що Е. Еріксон у своїх роботах обмежився теоретичним аналізом проблеми та поняття ідентичності і не вдавався для цих цілей до експериментальних досліджень, тому його визначення, як слушно відзначають ряд дослідників [4.с.131-143], є досить широкими, метафоричними і слабо піддаються операціоналізації. Однак він сформулював основні уявлення про ідентичність, намітив зміст ідентичності, елементи індивідуального досвіду, що виражаються у специфічних почуттях.

З метою подальшого аналізу професійної ідентичності наголосимо на головних ідеях, представлених у його роботах.

У роботі «Ідентичність: юність і криза» він показує, що ідентичність – це найскладніший процес, локалізований у ядрі індивідуальності, а також процес суспільної культури. Поняття ідентичності співвідносне з процесом постійного, безперервного розвитку особистості. Воно дозволяє людині відчувати себе у теперішньому у зв'язку з минулим та майбутнім. Психолог дотепно зауважує, що людина – це не археологічний курган, де історія розташована пластами, а істота, яка в міру дорослішання робить своє минуле частиною майбутнього, а будь-яке середовище, з яким він взаємодіє, частиною свого справжнього оточення [2].

Ідентичність – це ототожнювати себе. Мати ідентичність - означає мати твердо засвоєний і особистісно прийнятий образ себе у всьому різноманітті відносин особистості до навколишнього світу, почуття адекватності і стабільності володіння особистістю власним Я незалежно від зовнішніх і внутрішніх змін (ситуації, ролі, самосприйняття); здатність особистості до повноцінного вирішення завдань, що виникають перед нею на кожному етапі її розвитку. Ідентичність описується як ядро в структурі Я, як суб'єктивне та натхненне відчуття тотожності та цілісності, як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я, як найскладніший зв'язок індивідуального та соціального, сконцентрованого в даній проблемі [5].

Велика увага в концепції Е. Еріксона приділяється проблемі становлення ідентичності. Щодо змісту ідентичності він дає таке визначення: «Це конфігурація, яка виникає шляхом успішного еґо-синтезу та ре-синтезу протягом дитинства. Ця конфігурація поступово поєднує конституційні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисту, успішні сублимації та постійні ролі» [6.с.18]. Іншими словами, процес становлення ідентичності описується як конфігурація, яка поступово складається в дитинстві шляхом послідовних «я-синтезів» [7, с. 5-19].

У психоаналітичному напрямі поняття ідентичності тісно пов'язане із соціальною реальністю. Так, ще З. Фрейд визнавав соціальний бік еґо-ідеалу, а розвитку ідентичності він виділяв два рівнозначних процесу: біологічний – коли організм стає ієрархічної організацією серед живих органічних систем у життєвому циклі і соціальний – коли організми систематизуються у групи, які географічно, історично та культурно визначені [8. с. 27-28].

Е. Еріксон слідом за ним, описуючи ідентичність, наблизив її до соціальної реальності, що змінюється. Для опису соціуму він використовує термін "оточення". Е. Еріксон визнає: людське оточення соціально, зовнішній світ еґо складено з його інших, які значимі йому у тому плані, що впорядковують внутрішній світ людини, входять у нього і, більше, впливають готовність прийняти сам спосіб, яким впорядковують свій світ і включають до нього людину [2].

Отже, в концепції Е. Еріксона виразно простежується спроба створення цілісного інтегративного підходу до вивчення особистості, що проявляється у його розумінні ідентичності. Ідентичність має організуючу функцію у розвитку особистості – це поняття для автора концепції центральним під час розгляду питання стадіях психосоціального розвитку [5]. Ідентичність представляється як складне особистісне освіту, як якась

багаторівнева структура. Е. Еріксон виділяє три основні рівні аналізу людської природи (відповідно ідентичності): індивідуальний, особистісний та соціальний:

- на індивідуальному рівні ідентичність - це результат усвідомлення людиною власної тимчасової протяжності;

- на особистісному рівні ідентичність – це відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює певну тотожність себе;

- на соціальному рівні ідентичність – це особистісний конструкт, який відбиває внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами [9, с. 75].

Життєвий цикл людини Е. Еріксон назвав епігенез ідентичності. Він створив епігенетичну програму розвитку, виділивши в ній вісім стадій, кожна з яких має свою центральну проблему, яка потребує вирішення. Розвиток відбувається за допомогою рефлексії, що відбувається на всіх рівнях ментального функціонування, за допомогою чого індивід оцінює себе в порівнянні з «Іншим» і типологією, яка для нього значуща. Кожна стадія робить свій безпосередній внесок у розвиток ідентичності.

Послідовники Е. Еріксона зробили спробу дати більш строге та операційне визначення ідентичності. Відповідно до цього можна навести приклади статусної моделі ідентичності Дж. Марсія та М. Фрідман, концепцію ціннісно-вольового аспекту розвитку ідентичності Е. Уотермана.

Так, Дж. Марсія розглядає ідентичність як «структуру его – внутрішню самостворювану, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії» [4, с. 131-143]. Відповідно до Ю. Поваренкову, для операціоналізації поняття Дж. Марсія висунув положення про те, що дана гіпотетична структура проявляється феноменологічно через спостерігаються патерни «вирішення проблем» [10,

с. 154-163]. сторони. У міру прийняття все більш різноманітних рішень щодо себе та свого життя розвивається структура ідентичності, підвищується усвідомлення своїх сильних та слабких сторін, цілеспрямованості та свідомості свого життя. Статусна модель ідентичності Дж. Марсія включає два параметри: 1) наявність або відсутність кризи – стану пошуку ідентичності; 2) наявність чи відсутність одиниць ідентичності – особистісно значимих цілей, цінностей та переконань. Відповідно до цього Дж. Марсія виділив чотири стани, або статус ідентичності: 1. Досягнута ідентичність. цим статусом володіє людина, пройшовши та подолавши період кризи і самодослідження сформувавши певну сукупність особистісно значимих для нього цілей, цінностей і переконань. Така людина знає, хто він і чого він бажає, і відповідно структурує своє життя. Таким людям притаманне відчуття довіри, стабільності, оптимізму по відношенню майбутнього. Розуміння труднощів не зменшує бажання притримуватись вибраного напрямку. Свої цілі, цінності та переконання така людина переживає, як особистісно значущі, які забезпечують відчуття направленості життя..

2. Мораторій. Даний термін Дж. Марсія відношення до людини, яка знаходиться в стані кризи ідентичності і активно намагається вирішити її, використовує різні варіанти. Така людина постійно знаходиться в стані пошуку інформації, корисної для вирішення кризи. На ранніх стадіях такого пошуку особистість переживає відчуття радісного очікування.

3. Завчасна ідентичність. Даний статус притаманний людині, яка ніколи не переживала стану кризи ідентичності, але тим не менш володіє певним набором цілей, цінностей та переконань. Зміст та сила даних елементів ідентичності можуть бути такими, як і людей, які мають дану ідентичність, різний також процес їхнього формування. У людей с завчасною ідентичністю її елементи формуються на ранньому етапі життя, і не в результаті самостійного пошуку і вибору, а в основному у зв'язку

ідентифікації з батьками або іншими авторитетними людьми. Прийняті таким чином цінності та переконання можуть бути однаковими з батьківськими та відображати очікування авторитетних людей.

4. Дифузна ідентичність. Такий стан ідентичності характерний для людей, які не мають інших цілей, цінностей та переконань відповідно які не намагаються активно сформувати їх. Вони або ніколи не находились в стані кризи ідентичності, або виявились нездатними вирішити проблеми які з'явилися. При відсутності ясного відчуття ідентичності люди переживають ряд негативних станів, такі, як: песимізм, апатія, відчуття безнадійності.

Таким чином, ідентичність розвивається по мірі вирішення значимих соціальних проблем, прийняття важливих рішень в ситуації соціального вибору і постає, як динамічна організація потреб, здібностей, переконань і власної історії.

У роботах Е. Уотермана акцентується увага на ціннісно-вольових аспектах феномену ідентичності, їх структурних елементах ідентичності [11, с. 341-358]. Вони формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів у період кризи ідентичності та є підставою для визначення сенсу життя, напряму діяльності та поведінки.

Можна вважати, що Е. Уотерман розглядає ідентичність із процесуальної та змістовної сторін [4, с. 131-143]. По-перше, процес формування та існування ідентичності охоплює засоби, за допомогою яких людина ідентифікує, оцінює та відбирає цінності, цілі та переконання, які згодом стануть елементами його ідентичності. По-друге, ідентичність неможливо розглядати без урахування змістовної специфіки цілей, цінностей та переконань, які людина обирає. Кожен елемент ідентичності співвідноситься з певною сферою людського життя. Е. Уотерман виділяє чотири сфери життя, найбільш значущі для формування ідентичності: 1) вибір професії та професійного шляху (професія); 2) прийняття та

переоцінка релігійних та моральних переконань (релігія та мораль); 3) вироблення політичних поглядів (політика); 4) прийняття набору соціальних ролей, включаючи статеві ролі та очікування щодо подружжя та батьківства (сфера соціальних ролей). Це дозволяє зробити висновок у тому, що у науці сформульована проблема видів ідентичності.

Е. Уотерман підкреслює, що дослідження ідентичності необхідно вести за двома зазначеними напрямками, розглядаючи процесуальну та змістовну сторону в їх єдності та взаємозв'язку, що дасть можливість не тільки простежити шляхи формування ідентичності, а й зрозуміти значення для особистості виборів, зроблених у тій чи іншій сфері життя.

Таким чином, психоаналітичний підхід розкриває нам розуміння ідентичності як феномена, що має динамічний і структурний характер, тісно пов'язаного з безперервним процесом розвитку особистості людини.

В рамках символічного інтеракціонізму, що аналізує символічні аспекти соціальних взаємодій та спирається на ідею соціального походження Я, дослідження ідентичності пов'язують переважно з роботами Д. Міда, який вивчав становлення особистості під впливом взаємодій з іншими людьми [12]. Вивчення ідентичності та Я-концепції пов'язують з роботами Дж. Г. Міда, Ч. Кулі, Р. Фогельсона, І. Гоффмана та ін.

Так, Ч. Кулі ввів поняття Я-концепція як уявлення людини про себе, яке є суб'єктивним відображенням думки оточуючих [13, с. 19-21]. Це уявлення людини про те, як його оцінюють інші, істотно впливає на його ідентичність. Особистість формується внаслідок численних взаємодій з іншими людьми. У результаті людина створює своє «дзеркальне Я», що складається з трьох елементів: як мене сприймають інші; як вони реагують на те, що бачать у мені; як я відповідаю на сприйняття інших. Важливу роль у становленні «Я-концепції» відіграє взаємодія з групою найближчої людини, яку Ч. Кулі назвав первинною (родина, неформальні об'єднання,

професійна група та ін.). Групи виробляють власні лише їм характерні сутності, різні світи, які змінюються під час взаємодії зі зміною загальних для членів групи значень. У цьому сенсі ідентичність може бути частиною Я-концепції, відповідальної усвідомлення людиною своєї групової власності.

Можна сміливо сказати, що поняття ідентичності у уявленнях Ч. Кулі належить до області самосвідомості особистості і складається з узагальнення людських реакцій думки про нього оточуючих людей. Вона у результаті взаємодії коїться з іншими людьми, засвоєння громадських норм, цінностей, способів діяльності. Первинні групи (родина, друзі, колеги і т.д.) відіграють особливу роль і безпосередньо впливають на соціалізацію особистості та формування уявлення про себе та своє місце серед інших людей. Тому ідентичність у Ч. Кулі є своєрідним відображенням узагальнених інтерацій, що мають місце в ході особистісного, неформального, безпосереднього спілкування [14].

І. Гоффман зазначає, що ідентичність здійснюється у взаємодії, яку розуміють як процес означення. Він запроваджує поняття знаку. Знак – це будь-яка ознака людини, яка використовується ним у ситуації взаємодії для підкреслення деяких якостей, своєї відмінності від інших [15].

Р. Фогельсон запропонував модель боротьби ідентичностей. Він вважає, що у людині відбувається боротьба між чотирма видами ідентичності: реальна ідентичність (я сьогодні); ідеальна ідентичність (яким хочу бути); негативна, що викликає страх (яким я не хочу бути) і ідентичність (набір образів, які індивід транслює іншим людям для того, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності). Людина, включена в боротьбу ідентичностей намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної та максимізувати дистанцію між реальною та негативною ідентичністю. Це досягається шляхом маніпулювання ідентичності в соціальній взаємодії [17].

Саме в ході взаємодії відбуваються усвідомлення та прийняття оцінок та думок інших людей про себе. Людина – це «не самотній острів», він є носієм тієї чи іншої соціальної ролі, через засвоєння якої здійснюється його самоідентифікація [18]. Це знаходить свій відбиток у різних узагальнених оцінках індивіда іншими людьми.

Під ідентичністю (або «Я») Дж. Г. Мід розумів здатність людини сприймати свою поведінку і життя як пов'язане, єдине ціле і підкреслював значення когнітивних процесів, особливо рефлексії, що дозволяє суб'єкту в процесі взаємодії передбачати встановлення партнера і сприймати себе з точки зору партнера, тобто. здійснювати «прийняття ролі іншого». При цьому увага акцентувалася на виборі репертуарів ідентичності та необхідності їх підтвердження «іншими» у процесах інтеракції [19, с. 250].

Аналізуючи розвиток уявлень про ідентичність Дж. Г. Міда, Н. Іванова акцентує увагу на трьох ключових його твердженнях, які підкреслюють різні аспекти взаємовідносини між індивідом та суспільством:

– особистість є відображенням сутності та значення соціальних впливів, тому людина реагує на оточуючих залежно від індивідуальних значень, якими вона наділяє оточуючих;

- індивідуальні значення є продуктом соціальної взаємодії, тому особистість визначається соціальними умовами;

– особистість сприймається як динамічний, саморефлексуючий процес, що виявляється у діалектиці між «Я» і відображенням оцінок інших (Me), які утворюють єдине ціле [20, с. 28-29].

Таким чином, ідентичність розглядається Дж. Мідом як феномен, що формується в ході соціальної взаємодії. У розумінні Д. Міда ідентичність – це здатність до цілісного сприйняття себе та соціального світу, тому структура ідентичності включає не просто єдність елементів, а їх зв'язки між собою і з цілим.

Дж. Мід виділяє два основні рівні ідентичності: неусвідомлюваний і усвідомлюваний, які розглядаються ним як два генетично та логічно пов'язані рівні ідентичності, демонструють перехід від не усвідомлено прийнятих людиною норм, ролей та звичок іншого до осмисленого ставлення до себе та своєї поведінки. Мислення у цьому виступає інструментом пристосування людини до реальності.

Людина може називати свої характеристики та зіставити їх із характеристиками інших людей [21]. Понад те, він вибирає мети, цінності, потреби, тобто. задає зміст ідентичності, а суспільство коригує норми та закони її існування. Так формуються аспекти Я та Ми в ідентичності. Я – це частина ідентичності, що відбиває неповторність, індивідуальність реакцій людини на соціальну ситуацію та є самодетермінацією. Ми – це аспект ідентичності, пов'язаний із засвоєними людиною соціально-детермінованими особливостями, звичками, діями, що є соціальною детермінацією. Це як би «узагальнений інший в індивідуумі». Так як ідентичність розглядається Дж. Мідом як певна цілісність, то людина прагне досягти переживання себе як єдиного цілого в гармонійному зв'язку з навколишнім світом. Якщо ж виникає суперечливий вплив різних соціальних груп, то реакцією буде поява відповідно до різних ідентичностей, що може вплинути на суперечливість поведінки та прогнозування [21].

Виходячи з сучасної інтерпретації цієї концепції, ідентичність включає взаємопов'язані полюси: тотожність і відмінність, суб'єктивне і об'єктивне. Отже, основними компонентами ідентичності є: погляд людини на саму себе – її самоідентичність, тобто те, як вона сприймає свою соціальну позицію по відношенню до інших; думка інших на соціальну позицію людини – її соціальна ідентичність. Вона відбиває те, як індивід сприймає, характеризує, оцінює і переживає себе як своєрідного об'єкта, тобто діяча, носія суспільних відношень [22, с. 613-623].

Ю. Качанов показує, що соціальна ідентичність входить у структуру генералізованих, значимих відносин особистості у вигляді ціннісно-сміслового ототожнення з позицією у соціальному просторі. Тому «сміслотворча функція» є центральною у соціальній ідентичності, що надає їй особистісної значущості. У концепції Дж. Міда вбачається протиставлення між соціальним та особистісним «Я». Це проявляється лише на рівні усвідомлюваної особистості, яка, з одного боку, задана в узагальнених категоріях мови, але, з іншого, несе у собі момент відносної свободи від соціуму. На думку Н. Іванової, ця ідея привела таких вчених як І. Гоффман, Р. Фогельсон, Ш. Струкер [23, с. 89-104] до розвитку уявлень про типи ідентичності та внутрішньої суперечності структури ідентичності людини [24, с.16].

Ш. Струкер, автор концепції структурного символічного інтеракціонізму спеціально не виділяє індивідуальну чи соціальну ідентичність, але наголошує на соціальному контексті ідентичності. Згідно з його поглядами, структурні риси особистості відображаються в часткових ідентичностях і відображають розуміння людьми своєї участі у соціальній взаємодії. Ідентичність – це інтеріоризована роль, яка визначається відповідно до соціальних позицій людини. Ідентичність конструюється та впливає на поведінку людини. Вона є продуктом уявлення соціальних ролей у спільностях різного розміру та значущості для людини. У процесі взаємодії відбувається концептуалізація себе або інтеріоризація певних ролей, що формує ідентичність. Для Ш. Струкера ідентичність – важлива концептуальна характеристика особистості, що виникає під впливом нашого суспільства та відповідальна за організацію соціальної поведінки [24, с.16].

Людина вступає у численні соціальні зв'язки та виконує велику кількість соціальних ролей, які відбиваються у поведінці, прояві емоцій та, відповідно, по-різному впливають на соціальну взаємодію. Соціальні ролі,

включаючи дані від народження ідентичності, поступово конструюються у структуру ідентичності, що є ієрархічну послідовність різних ролей.

Ю. Хабермас зробив спробу подолати суперечність між соціальною та особистісною ідентичностями, оскільки Я в трактуванні символічного інтеракціонізму не може включати або одне чи інше [25.с131-143]. що забезпечують баланс. Інакше кажучи, структура ідентичності, по Ю. Хабермасу, є дві осі координат, що перетинаються: вертикальна – особистісна ідентичність, горизонтальна – соціальна ідентичність. Точка перетину координат – це і є Я-ідентичність, баланс між особистісною та соціальною ідентичностями.

Встановлення та підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове значення приділяється мові. У процесі взаємодії людина прояснює свою ідентичність, в особистісній ідентичності проявляється прагнення людини до своєї індивідуальності, неповторності, а соціальної - прагнення відповідати нормативним очікуванням партнера. Ця суперечність є дилемою в поведінці та житті людини: бути як усі або бути відмінним від інших. У реальному взаємодії людина завжди прагне пошуку компромісу між двома сторонами [26, с. 150].

Можна вважати, що цей підхід розширив уявлення про соціальну ідентичність через аналіз впливу соціального оточення на уявлення про себе. Отже, у наукових уявленнях про ідентичність чітко простежується ідея наявності у ній двох аспектів – особистісного, що з унікальністю проявів людини, і соціального, вектором якого є зовнішнє оточення.

Заслуговує на увагу біхевіористичний (ситуативний) підхід. У руслі біхевіористичного (ситуативного) підходу дослідження феномену ідентичності пов'язують з іменами М. Шеріфа, Д. Кемпбелла та ін. .

М. Шеріф першим почав вивчати групову і міжгрупову поведінку [27]. У його дослідженнях ідентичність як психологічний феномен

виступала наслідком усвідомлення людиною своєї причетності до будь-якої групи, що може відбуватися під впливом реальних міжгрупових дій. Він показав, що під впливом ззовні введеного чинника – змагання (конкуренція) в умовах обмежених ресурсів, можна змінити взаємодію між групами.

Таким чином, їм було проведено вивчення процесу виникнення міжгрупових відносин та відповідно вплив різних факторів, наприклад, змагання, зміна цілей, спільна діяльність тощо. Дослідження М. Шерифа та її однодумців показали, що людина, включений у певні міжгрупові відносини, приймає конкретне групове членство і діє відповідно до групових норм, і навіть те, що значну роль його поведінці починають грати не особистісні, а соціальні чинники.

Дж. Тернер у своєму підході спирається на ідею біополярного континууму ідентичності і вводить поняття самокатегоризації – когнітивного групування себе з деяким класом ідентичних об'єктів, внаслідок чого формуються елементи ідентичності «Я», що дозволяють людині систематизувати свій соціальний досвід та орієнтуватися в оточенні [31].

Відповідно до Дж. Тернеру, якщо проводити зв'язок між особистісної та соціальної ідентичності і припустити, що сприйняття себе змінюється вздовж континууму, то переміщення вздовж цього континууму ідентичності викликатиме соціальну поведінку або як міжперсональну, або як міжгрупову. Міжгрупова поведінка проявляється як результат, а не причина сприйняття себе. Це вводить процес формування соціальної ідентичності у рамки процесу самокатегоризації, яка впливає із соціальної категоризації «Себе» і є каузальною базою групових процесів. В результаті вчений формує наступне поняття соціальної групи, яка за його уявленнями є зборами індивідів, які визнають соціальну категоризацію «Себе» і діють на її основі [34, с. 117].

Таким чином, в основі даної концепції знаходяться потреби в соціальній орієнтації та приналежності до спільнот, які змушують індивідів категорично ставитись до себе та свого оточення. Крім того, особистісні та соціальні складові ідентичності є частиною єдиного цілого.

Слід сказати, що серед сучасних міждисциплінарних підходів у дослідженні ідентичності виділяється конструкціоністський напрямок, у якому ідентичність сприймається як галузь соціального пізнання.

Конструкціоністська (конструктивна) модель аналізу набула поширення в сучасній науці під впливом ідей когнітивної психології. Сутність цієї моделі полягає у визнанні соціального конструювання реальності, що призводить до утворення культурної єдності групи, яка стає сенсом існування групи. Цю модель застосувала Т. Стефаненко до дослідження етнічної ідентичності [35]. На її думку, етнічна ідентичність постає як один із ключових соціальних конструктів, що виникають у процесі суб'єктивного відображення та активної побудови індивідом соціальної реальності. Культурну єдність етнічної групи слід розглядати як результат та сенс існування.

Згідно з автором, що працює в руслі концепції «сучасної соціальної ідентичності», на прикладі дослідження етнічних спільнотей психологічна спільність, а етнос розглядається як психологічна спільність, здатна виконувати важливі для кожної людини функції:

- орієнтувати у навколишньому світі, поставляючи щодо впорядковану інформацію;
- задавати загальні життєві цінності;
- захищати, відповідаючи за соціальне та фізичне самопочуття.

Етнос (соціальну групу) Т.Г. Стефаненко визначає як групу людей, які усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються як природні та стійкі етнодиференційні характеристики. Одночасно, віддаючи перевагу когнітивному процесу ідентифікації, вона

підкреслює зв'язок когнітивних та емоційних процесів самовизначення у соціальному просторі. розглядаючи ідентифікаційний процес як розуміння, сприйняття, оцінювання, переживання своєї приналежності до групи [36, с. 10-11].

Т. Стефаненко також зазначає, що вперше конструкціоністський погляд на етнічні спільності був відзначений у праці норвезького етнологу Ф. Барта, який описав етнічну групу як особливу форму соціальної організації, структура якої створюється у процесі соціальної категоризації – віднесення себе та інших до певних категорій [37].

Згідно з конструкціоністським підходом структура соціальної організації створюється в процесі соціальної категоризації, який полягає у віднесенні себе та інших до певних соціальних категорій. Ці категорії змінюються внаслідок дії різних факторів, пов'язаних із соціальними, економічними та політичними умовами.

Існують полярні погляди на суть простору групи: реально воно чи суб'єктивно. Погляди прихильників конструкціоністського підходу розділилися на дві точки зору. Відповідно до однієї, підкреслюється наявність реальних кордонів між групами, наприклад, між націями, що мешкають на одній території. Згідно з іншою, реальні кордони дуже умовні, головне, що формується у свідомості людини, визначає її суб'єктивний кордон і проявляється у колективній свідомості, уяві [38].

Відповідно до першої точки зору, параметри групи задаються для маркування відмінностей та встановлення кордонів, у межах яких ці відмінності мають дію. Представники теорії соціальної ідентичності дотримуються другої точки зору, оскільки суб'єктивний характер простору групи та відображення його в самосвідомості конкретної людини найбільш важливий для розвитку уявлень про соціальну ідентичність.

Нині конструктивістський підхід дедалі більше застосовується щодо соціальної ідентичності, оскільки дозволяє виявити роль цілеспрямованих

зусиль із боку людей, вкладених у створення певних ідентичностей. Особливо це яскраво простежується в інструменталістському підході, згідно з яким спільноти розглядаються як деякі соціальні конструкції, що виникають і розвиваються внаслідок цілеспрямованих зусиль з боку людей та створюваних ними інститутів [75].

Соціологи П. Бергер і Т. Лукман відзначають, що індивіди хіба що конструюють соціальну реальність у тих даної культури, продукують моделі соціальних взаємовідносин, спираючись на власні індивідуальні властивості та властивості інших соціальних суб'єктів, які, своєю чергою, виявляються у відносинах із ними [39]. Ідентичність, на думку авторів трактату, є своєрідним компонентом процесу соціалізації, що дозволяє встановити успішність соціалізації як такої.

Дж. Келлі як пояснення формування ідентичності запропонував систему конструктів. Він розробив теорію особистісних конструктів, засновану на філософії конструктивного альтернативизму [40, с. 179]. Кожна людина, яка має справу зі світом, може дати альтернативні тлумачення ситуації або об'єктів, доступні для вибору. Головна функція людської психіки, на думку Дж. Келлі, полягає у дослідженні реальності, прогнозуванні майбутнього та контролі над поведінкою. Поведінка – це реакція на обставини, а й прогноз майбутнього. Кожна людина у якомусь сенсі – дослідник. Він будує гіпотези, зважує, оцінює дані досвіду та розбіжність індивідуальних думок, стимулює факти. Цей процес набуває форми конструювання.

Термін «конструювання» використовується автором концепції як синонім інтерпретації, тлумачення. Інтерпретуючи реальність, споруджуючи системи конструктів, словом, сприймаючи світ довкола себе, людина вже якимось ставиться до нього, тому поведінка людини визначається не просто реальністю самої по собі, а її заломленням через суб'єктивну призму конструювання. Специфічне розуміння психіки

визначило вибір основний одиниці аналізу особистості – конструкта. Дж. Келлі так визначає його: «Конструкт – це симультанна констатація подібності і відмінності» [40, с. 139]. Конструкт є свого роду ставленням, у якому якісь речі тлумачаться як подібні і водночас відмінні від інших. Причому ставлення проявляється як особистісний винахід, тлумачення, що накладається на реальність. Наприклад, дихотомія хороший – поганий може носити безліч суб'єктивних тлумачень. На підставі цих біополярних понять людина констатує подібність, відмінність та виключає події, які неможливо описати за цими критеріями.

На думку Дж. Келлі, саме конструкти становлять особливий інтерес для дослідника, який намагається вивчати особистість. Конструкти утворюють конструктивні системи, специфічні в кожній конкретній людині. Реальні люди виділяють у об'єктах різні ознаки. Аналізують реальність своїм способом. Будучи єдиним формулюванням подібності та відмінності, конструкт, у поданні Дж. Келлі, формується на основі трьох елементів (об'єктів), два з яких повинні сприйматися як подібні між собою і третій як відмінний від перших двох.

Система конструктів є внутрішню схему, яка забезпечує можливість інтерпретації зовнішніх подій та явищ. По Дж. Келлі, функціонування будь-якого конструкту має на меті передбачення подій, людина отримує можливість передбачення подій, конструюючи їх повторюваність.

Отже, у психології Дж. Келлі конструкт виступає у ролі фундаментальної категорії, з якої виходять конкретні уявлення про механізми психічної діяльності.

Ядро особи складає система конструктів; це та багатогранна призма, якою переломлюються зовнішні впливи. Структурний аналіз Дж. Келлі насамперед застосуємо до особистісної конструктивної системи, але інші компоненти, що становлять особистість не випадають із поля зору автора теорії. Цілком закономірно виникає питання: як із позиції

конструктивної теорії розглядаються інші особливості, компоненти особистості [41, с. 44-55].

Як зазначає Н. Іванова, конструктивний підхід застосовний до аналізу формування соціальної ідентичності, оскільки «в контексті цього підходу соціальна ідентичність може розглядатися як динамічна система конструктів, в якій зосереджені уявлення людини про саму себе як представника соціальних спільностей, що супроводжуються оціночними та смисловими проявами». Понад те, звернення до положень конструктивістської теорії дозволяє легше описати соціальний рівень визначення ідентичності, оскільки поняття «особистісний конструкт» відбиває внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами і стандартами і цим допомагає процесу категоризації Я [24, с. 64-65].

Можна говорити про те, що в конструкціоністському підході загальної простежується тенденція розглядати соціальну ідентичність у контексті соціалізації особистості у зв'язку з пошуком відповіді на запитання: до якої групи належить людина, який сенс, емоційний тон, соціально-структурні наслідки має для нього належність до соціальної спільноти .

Таким чином, зроблений аналіз особливостей інтерпретації проблеми ідентичності в теоретичних підходах зарубіжних авторів показує, що розглянуті підходи не суперечать, а скоріше можуть виступати як взаємодоповнюючі та взаємозбагачуючі один одного, виступають певним синтезом, виділяючи як об'єкт дослідження різні сторони феномена ідентичності.

1.2. Психологічна сутність та структура громадянської ідентичності

Соціокультурні, політичні та економічні зміни, що відбуваються в усьому світі, що збіглися з цим непростим для України і зовнішньополітична ситуація і спад в економіці, ставлять перед українським суспільством завдання максимальної консолідації громадян країни, лише у разі якої можливе успішне подолання наявних кризових явищ. Саме тому нині з боку багатьох наук значну увагу приділяється проблемі самоідентифікації особистості та формування людини як громадянина.

Для того, щоб виявити сутність громадянської ідентичності особистості, необхідно звернутися до осмислення таких понять, як «ідентичність», «громадянська ідентичність», «національна ідентичність», «громадянськість», «громадянська самосвідомість».

Як зазначає О. Борисова, ідентичність – це широка концепція, що включає всі якості особистісних поєднань та обумовлена великим масивом біологічних, психологічних, соціальних та культурних факторів [42, с.141 - 146]. Тому поняття «ідентичність» нині активно використовують у найрізноманітніших науках: психології, соціології, педагогіці, політології, філософії, культурології тощо.

У філософії термін «ідентичність» (від латів. *identificare* – ототожнювати, пізньолат. *identifico* – ототожнюю) визначається як «співвіднесеність чогось (має буття) з самим собою в зв'язності і безперервності власної мінливості і мислима в цій якості» [43, с. 382]. Відповідно до енциклопедії «Культурологія ХХ століття», ідентичність – це «психологічне уявлення людини про своє Я, що характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності та цілісності» [44, с. 238-239].

Звертаючись до категорії «ідентичність», слід пам'ятати амбівалентний характер цього явища, позначений ще Е. Еріксоном. Він розглядав ідентичність як щось двояке. З одного боку, це статично, тобто. воно «досягає у своєму розвитку кульмінації і знаходить деяку цілісність і

закінченість в пубертатний період», з іншого – перманентно динамічно, «ми можемо бачити ідентичність як постійно змінюється до кінця життя, ніколи не залишається незмінною» [45].

Філософи та соціологи В. Абушенко, М. Заковоротної, М. Мамардашвілі та ін. відзначаються основні особливості ідентичності:

- ідентичність мають усі рефлексивні системи, в яких «Я–образ» є одночасно і суб'єктом, і об'єктом самопізнання;
- ідентичність не задана, вона формується та розвивається, в результаті чого можна говорити про процес її становлення;
- формування ідентичності має тривалий дискретний характер і відрізняється вираженою пошуковою спрямованістю, воно пов'язане з позиціонуванням індивіда у навколишньому світі [45].

Як зазначає О. Симонова [46, с. 45-61], у поняття ідентичності Е. Еріксон вкладав такі смисли:

- усвідомлення себе як індивіда в даному тілесному вигляді, оточеного певними значущими іншими у своїй культурі та суспільстві, тобто усвідомлення своєї індивідуальності;
- почуття цілісності власної особистості, безперервності біографії;
- ідентифікація в різних сферах соціального досвіду та усвідомлення своєї приналежності до різних соціальних груп;
розподіл значимої характеристики особистості певного дослідження, наприклад, «професійна ідентичність»
- спосіб розмірковувати про людину в суспільстві.

Як очевидно з представленого вище, ідентичність буває різного виду, потім вказує І. Гоффман, виділяючи такі її види, як: соціальна ідентичність, коли відбувається типізація особи на основі атрибутів соціальної групи, до якої вона належить; особистісна ідентичність, що становить сукупність унікальних якостей та властивостей індивіда разом із

його неповторною історією життя; Я-ідентичність, що представляє суб'єктивне відчуття людиною своєї життєвої ситуації [47].

Д. Телегін і Г. Телегіна [48] вказують на те, що під ідентичністю зазвичай розуміють ототожнення окремих індивідів або соціальних груп з тією чи іншою роллю в процесі соціальної взаємодії, асоціювання самих себе та інших з тим чи іншим місцем у різних «світах» соціальної комунікації. Відповідно мова може йти про індивідуальну чи колективну, соціальну та/або культурну ідентичність, хоча на практиці ідентичність найчастіше є складною гібридною формою, будучи результатом комплексних соціальних взаємодій.

З погляду нашого дослідження, найбільший інтерес для нас представляє соціальна чи колективна ідентичність.

На думку І. Семененка [49, с. 5-24], колективна ідентичність членів певного співтовариства, що включає комплекс уявлень, на яких вибудовується узгоджена мотивація індивідуальної та групової поведінки, визначає розвиток самого співтовариства. Сукупність уявлень людини про своє місце в суспільстві, ті цінності та поведінкові моделі, які затверджуються на підставі співвіднесення себе з суспільно значущими культурними орієнтирами та рольовими функціями в публічній сфері, з соціальними інститутами та відносинами, формує соціальну ідентичність. Найважливішими референтними структурами самоідентифікації індивіда виявляються "великі спільноти" - соціальна група, професійне середовище, конфесійна (релігійна) громада, етнос, нація, цивілізація.

До змісту соціальної ідентичності зазвичай включаються особливості культури, етнічні характеристики групи, її звичаї, релігія, моральні імперативи, специфіка матеріально-економічної діяльності, об'єднані поняттям властивих спільності та епосі способів організації досвіду [50].

Розглядом ідентичності з погляду соціології займався Дж. Мід, який вважав ідентичність результатом постійного діалогу між внутрішньопсихічним І та соціальним Ме, проте при цьому ідентичність формується лише за допомогою інших людей, відбиваючи інтерсуб'єктивний космос соціального світу.

З Дж. Мідом погоджуються П. Бергер і Т. Лукман, які представляють ідентичність як феномен, що виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства [51, с. 281]. Автори пропонують теорію соціалізації як основу теорії ідентичності. Підтримка ідентичності індивіда у процесі вторинної соціалізації передбачає бажання і можливість брати участь у певному соціальному порядку, тобто займати певний статус у суспільстві, ідентифікуватися собі та інших із відповідним набором соціальних ролей, зберігаючи свою індивідуальність. Щоб соціальна участь могла задовольнити індивіда, його претензії на ідентичність мають бути визнані іншими. Тоді ідентичність стане реальною для самого індивіда [52, с. 88-89].

Одним із видів соціальної ідентичності є громадянська ідентичність, щодо якої більшість дослідників сходяться на такому його визначенні, як усвідомлення приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для індивіда значний зміст. Але водночас різними вченими уточнюється це поняття.

Головні відмінності пропонованих термінів терміну «громадянська ідентичність» полягають у міру акцентування уваги на «громадянстві»/«державності», «громадянському суспільстві» чи пошуку компромісного варіанта.

Сучасний політологічний словник дає таке визначення: «Громадянська ідентичність є частиною соціальної ідентичності індивіда і відображає уявлення особистості про належність до державної освіти, структур громадянського суспільства, а також до уявлень про самі

утворення і структури, їх оцінку індивідом та його право вибору або їх залишити» [53].

На думку І. Семененка [49], у громадянській ідентичності поєднуються мікрорівень (ідентичність індивіда як громадянина – члена політичної нації) та макрорівень (ідентичність державної спільноти, яка підтримує інституційні засади політичної нації та забезпечує реалізацію цивільних прав через громадські інститути). Водночас у понятті «громадянська ідентичність» закладено і нормативний зміст, який передбачає, крім суто правового статусу, і повноту самовіднесення громадянина з державно-політичною спільнотою, його громадянську самосвідомість. Воно наповнює громадянську ідентичність емоційними смислами та може трансформуватися у відповідальну політичну дію.

Є. Єр'оміна і У. Ретинська [54, с. 59-62] зазначають, що з сформованих історичних традицій термін ідентичності може означати державне, і громадянське самосвідомість. Дослідники вважають за доцільне виділити поняття «державногромадянська ідентичність», яке включає не лише ототожнення з громадянами країни, уявлення про це співтовариство, солідарність, відповідальність за долю країни та почуття, що переживаються людьми, а й лояльність державі, виконання законів, норм і вимог суспільства, прав та обов'язків громадянина, позитивні дії по відношенню до всіх громадян, активну участь у суспільно-політичному житті суспільства. У разі можна говорити, що громадянська ідентичність стає тотожна державної.

Дане ототожнення характерне для західноєвропейських країн (Франція, Великобританія, Швейцарія) та США, де народження політичних націй як політичних спільнот, консолідованих у рамках конституційної держави, що мають політичну, договірну природу, пов'язане з ідеями демократії, суверенітету самоврядного народу, «нація

(суспільство) прагне оволодіти державою як політичним інститутом, за допомогою якого вона може захистити і утвердити себе» [54].

Відмінна ситуація в Україні, де державна ідентичність поки що не тотожна громадянській насамперед через те, що повільно і важко формується невід'ємна частина громадянської ідентичності – громадянське самосвідомість.

З цього приводу А. Гофман у своїх роботах зазначає, що в сучасній суспільній свідомості слово «громадянин» найчастіше розуміється як «підданий держави», а слова «громадянський», «громадянство» та «громадянство» – як близькі за значенням словами «державний» та «державність»; це те, що в англійській мові представлено словами «citizen» та «citizenship». Але набагато менше у повсякденному, масовому та офіційному дискурсах представлені ті значення слова «громадянин» та інших слів з тим самим коренем, які виражають права індивіда, його відповідальність, гідність, шляхетність і які містяться в англійських словах «civil» та «civility» і які таки містяться у виразі «громадянське суспільство» (англ. «civil society») [55, с. 241-254].

Як і А. Гофман, О. Карабанова вважає за необхідне пов'язувати громадянську ідентичність насамперед із громадянським суспільством, метою якого є створення можливостей та умов для становлення людини як вільної особистості та всього суспільства. Бути громадянином – бути вільною людиною, що здійснює свою діяльність на основі вільного вибору та самовизначення, визнаючи та поважаючи інтереси та право іншої особи, у межах конвенційних правил, які встановлюються як баланс інтересів груп суспільства [56].

Інше цікаве розуміння громадянина, як сучасного національного виховного ідеалу, представлено в Концепції духовно-морального розвитку та виховання особистості громадянина - це високоморальний, творчий, компетентний громадянин, що приймає долю Вітчизни як свою особисту,

усвідомлює відповідальність за сучасне та майбутнє своєї країни, укорінений у духовних та культурних традиціях народу.

А. Гаязов вказує на те, що різноманітні зв'язки людини з державою, в яких реалізуються встановлені законом її права, комплекс обов'язків, захист особистості з боку держави, становлять суть поняття «громадянство» [58, с. 4-10].

На думку Я. Кузіної [59, с. 286-288] якщо розділяти державну та громадянську ідентичність, то в цьому випадку громадянська ідентичність, на відміну від державної і тим більше етнічної ідентичності, не має на увазі єдиної культури, однієї ціннісної орієнтації або міфічної «національної території». Разом з тим, Я. Кузіна зазначає, що в дослідженнях, що тяжіють до соціально-психологічного задуму, протиставлення громадянської та державної ідентичності зайве, а розподіл громадянської та державної ідентичності виправдано у психологічних дослідженнях.

Певною мірою компромісний варіант визначення дає А. Асмолов: громадянська ідентичність - усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти громадян певної держави на загальнокультурній основі [63]. При цьому вчений зазначає, що цивільна ідентичність не тотожна громадянству, а має особистісний сенс, що визначає цілісне ставлення до соціального та природного світу.

Цікаве визначення дається Є. Гришиною, яка говорить про громадянську ідентичність з точки зору тотожності індивіда суспільству, в основу якої покладено "типові соціокультурні виміри" (мова, ментальність, картини світу, соціокультурні цінності, нормо-типова поведінка) і вказує на те, що громадянська ідентичність має у своїй основі потреба суспільства в інтеграції через залучення до спільних для даного соціуму соціальних цінностей і цілей, що виражаються такими ціннісними символами та

атрибути, як Батьківщина, країна, держава, які наповнюються конкретним змістом через соціокультурний контекст [62].

А. Асмолов [63] вказує на те, що поняття «громадянська ідентичність» може бути рівнозначне поняття «національна ідентичність» у тих випадках, коли останнє розглядається в рамках підходу до нації як до співгромадянства, спільності, організованої за державно-політичною ознакою. У цьому підході категорії національної та громадянської спільності збігаються.

Дійсно, в умовах, коли термін «нація» з рівним успіхом застосовується до різних явищ – до держави, країни, етнічної групи і навіть раси, терміни «національна ідентичність» і «громадянська ідентичність» часто вживаються як синоніми.

Я. Кузіна [59, с. 286-288] вказує на те, що в загальному вигляді нація (від лат. *natio* - Народ, плем'я) розуміється як спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури та характеру.

Подібної думки дотримується і К. Калхун [64, с. 31], який пропонує ряд критеріїв, які зазвичай використовуються для характеристики «нації», підкреслюючи при цьому, що вирішальне значення має система, якої вони переважають. Серед таких критеріїв він зазначає: межі території, населення чи те й інше разом; неподільність, тобто. уявлення про цілісність нації; суверенітет або, принаймні, прагнення суверенітету; народну мобілізацію на основі приналежності до нації (у військовій чи цивільній діяльності); індивідуальну національну ідентичність; загальну культуру, що включає поєднання мови, спільних переконань та цінностей, освячених звичаєм практик; уявлення про історичність нації та ін. Як зазначає К. Калхун, будь-які з названих особливостей тією чи іншою мірою можуть бути присутніми у будь-якій нації, хоча жодну з них не

можна вважати абсолютно необхідною, оскільки майже для кожного випадку можна знайти винятки.

Все вище подане дозволяє значною мірою говорити про національну ідентичність як громадянську, і тому багато дослідників у своїх роботах використовують термін «національна ідентичність», а не «громадянська ідентичність», як, наприклад, В. Тишков, який визначає національну ідентичність «як загальнорозділене уявлення громадян про свою країну, її народ і як почуття приналежності до них» [64]. Вчений зазначає, що «національна ідентичність не менша, а навіть важливіша для держави, ніж кордони, конституція, армія та інші інститути, що охороняються. Процес відтворення та збереження національної ідентичності у світоглядній сфері, а політиці – відстоювання національних інтересів країни та її народу становлять багато в чому те, що прийнято називати націоналізмом у сенсі цього слова» .

Разом з тим термін «національна ідентичність» іноді також використовується як синонім «етнічної ідентичності», на що вказує В. Ачкасов. На думку вченого, використання даних термінів як синонімів у вітчизняній політичній лексиці та в науковій літературі не є великою помилкою, оскільки поняття «етнос» для багатьох українських авторів є базовим для етнічної класифікації, а поняття "нація" найчастіше визначається як державно оформлена етнокультурна спільність людей. Але на відміну від етнічної, національна ідентичність передбачає наявність певної ментальної установки, відчуття індивідом сильною чи слабкою мірою своєї приналежності до великої політичної освіти (зазвичай державі, реально існуючій чи бажаній) [65, с. 85-91].

Говорячи про розмежування цих понять, до певної міри можна погодитися з В. Межуєвим, який писав на початку 1990-х років: «...нація, на відміну від етносу... це те, що дано мені не фактом мого народження , а моїми власними зусиллями та особистим вибором. Етнос не вибираю, а

націю – вибираю, можу вибрати... Нація – це державна, соціальна, культурна приналежність індивіда, а чи не його антропологічна і етнічна визначеність» [66, с. 16].

На думку К. Цюрхера, «етнічна приналежність, як і раніше, є найсильнішим, найпідривнішим, але водночас найбільш загальноприйнятим і легітимованим індикатором відмінностей, оскільки:

- індивіду вкрай складно змінити супутні етнічні ознаки (тобто частина або всі нижчеперелічені: мова, загальне ім'я, міф про спільне походження, прихильність до певної території, релігію, загальну систему цінностей, відому групову солідарність);

- на основі деяких із цих ознак сторонні легко можуть атрибутувати індивіда;

- послідовні та свідомі етнічні групи винагороджуються світовою спільнотою. Згідно з міжнародними законами та практикою, існування подібної групи виступає однією з двох необхідних умов створення нації (інше – наявність кордонів). У мультинаціональному державі ці характеристики є причиною придбання групою колективних прав, як-от права меншості, політичне представництво і автономія».

Тому етнічна та національна ідентичності, як і раніше, співіснують як дві найчастіше конкуруючі форми групової ідентичності, для однієї вирішальним фактором є культурна та історична спільність, для іншої – політична (державна). Як зазначає К. Вердері «нація» позначає відносини між державою (реально існуючою або тією, яку сподіваються набути в майбутньому) та її нібито однорідними підданими [67, с. 301]. Образ кривності – а то й біологічного, то культурного – поширюється до рівня держави. Етнічність ж не має на увазі подібного загальнодержавного виміру». На думку В. Тишкова, нація та етнічна спільнота мають різні засади ідентифікації: «територіальна для держави (нації) та культурна для етнічних спільностей. Вони ніколи не збігаються» [68, с. 165].

Відповідно, в рамках підходів до нації як до певного етапу розвитку етнічної спільності поняття «громадянська ідентичність» та «національна ідентичність» не тотожні, а схожі як почуття приналежності до країни, держави та етнічної спільності.

Водночас громадянська та етнічна ідентичності тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. У більшості випадків вони мають різний ступінь значущості для представників титульного та нетитульного етносу і можуть перебувати як у відносинах взаємної підтримки та доповнення (для перших), так і у відносинах конкуренції та протиставлення (для других).

Тісний взаємозв'язок і взаємозалежність громадянської та етнічної ідентичностей проявляється в тому, що, як зазначає С. Рижова, суб'єктно значуща, актуалізована етнічна ідентичність, що виявляється у солідарності з людьми своєї національності, потреби у приналежності до свого народу, призводить до того, що людина з такою етнічною ідентичністю готовий сприймати етнонаціональну ідеологію, яка закликає до захисту прав та інтересів від імені тієї чи іншої етнічної групи та апелюючи до культурних та/або релігійних цінностей та міфів. Це призводить дослідника до висновку, що, з одного боку, актуалізована етнічна ідентичність може бути небезпечною, оскільки живить етнонаціональну ідеологію і тим самим опосередковано служить формуванню етнічного націоналізму. З іншого боку, актуалізована етнічна ідентичність, будучи суб'єктивно значущою для людини, має мобілізуючу силу, яка може бути використана для національно-громадянської консолідації, формування ідентичності, що об'єднує та робить солідарними всіх громадян країни. І тут стає необхідною наявність позитивної етнічної ідентичності [69].

Незалежно від характеру взаємодії етнічної та громадянської ідентичностей, їхня взаємозалежність чітко простежується вже при зіставленні визначень, запропонованих дослідниками. Так, Л. Дробіжева

[70] зазначає, що етнічна ідентичність включає в себе самоототожнення з етнічною групою, уявлення про свою етнічну групу («образи»), про мову, культуру, історію етнічної групи, території її проживання, історії, і навіть спільні інтереси групи. На підставі цього визначення Є. Арутюнова [81] дає своє визначення, але вже кажучи про державно-цивільну ідентичність, маючи на увазі під цим поняттям самоототожнення із спільністю в масштабах країни, «образи» та інтереси. У цьому випадку «образ ми» включає як уявлення про спільну історію, територію, мову, так і уявлення про місце країни у світі.

Вивчення сутності громадянської ідентичності особистості буде неповним без звернення до таких понять, як «громадянство» та «громадянська самосвідомість». Наведемо визначення даних термінів:

Громадянськість – особиста якість, виражена в глибокому усвідомленні людиною своєї приналежності до суспільства, в якому він живе, а також в усвідомленні сукупності своїх прав, обов'язків щодо творчу суспільно корисну працю, формування адекватної соціальної та національної ідентичності. Педагогічний аспект громадянськості постає як соціальна спрямованість, готовність до досягнення соціально значимих та індивідуально необхідних цілей відповідно до прийнятих соціальних правових і моральних норм [70].

Громадянське самосвідомість - усвідомлення людиною себе як громадянина своєї країни і як члена громадянського суспільства, що правильно розуміє свої права та обов'язки.

Громадянська самосвідомість - це якість особистості, що включає переживання громадянських почуттів, усвідомлення себе як громадянина, системи знань про себе, цивільних, політичних, соціальних норм, правил, які визначають вчинки та поведінку особистості.

Громадянське самосвідомість – історично відбите у свідомості особистості і пофарбоване в ідеологічні та моральні тони уявлення себе як

громадянині держави й члена суспільства, і навіть своєї ролі у розвитку і процвітанні, і навіть захисту.

Як пише Д. Шахметова [71, с. 130], громадянська самосвідомість становить стрижневу основу соціально цінних якостей особистості – громадянськості, відповідальності, справедливості, моральності та ін. , вільної та чесної прихильності до орієнтації на загальноприйняті норми та моральні цінності, включаючи сфери праці.

А. Асмолов зазначає, що показниками сформованості громадянської ідентичності особистості, що використовуються як критерії її оцінки, виступають такі інтегративні якості особистості як громадянськість, патріотизм та соціально-критичне мислення, забезпечує когнітивну основу вільного життєвого вибору особистості [73].

Розкриття сутності громадянської ідентичності особистості неможливе без звернення до її структурних компонентів та їх змісту.

На думку Т. Водолазької, громадянська ідентичність включає три основні компоненти: когнітивний – знання про належність до цієї соціальної спільності, ціннісний – наявність позитивного чи негативного ставлення до факту належності; емоційний – прийняття чи неприйняття громадянської спільності як групи членства, як наслідок двох перших [74, с. 140-142].

Знання або усвідомлення приналежності до громадянської спільності передбачає наявність уявлень про ідентифікуючі ознаки, принципи та основи даного об'єднання, про громадянство та характер взаємовідносин громадянина та держави та громадян між собою. У них, на думку В. Єфименка, входить образ держави, яка займає ту чи іншу територію, а також народи, що населяють державу, зі своєю культурою, мовою та традиціями [75, с. 250-254].

Однак у представленій Т. Водолазькій структурі громадянської ідентичності особистості відсутня діяльнісний (поведінковий) компонент,

який значною мірою відображає сформованість попередніх. Як відзначають Є. Єр'оміна та В. Ретинська, діяльнісний компонент, спираючись на знання про громадянську спільноту та емоційно-ціннісне її сприйняття, визначає той чи інший тип поведінки суб'єкта громадянської спільноти, реалізацію ним своєї громадянської позиції у спілкуванні та діяльності; його громадянську активність, що у соціальній діяльності, має суспільну значимість [76, с. 59-62]. Тому загальноприйнятим є уявлення громадянської ідентичності особистості як сукупності наступних структурних компонентів:

- когнітивного (пізнавального) – знання про належність до певної соціальної спільноти;
- емоційно-оцінного (коннотативного) – прийняття чи неприйняття своєї власності;
- ціннісно-орієнтовного (аксіологічного) – позитивне, амбівалентне чи негативне ставлення до цієї належності;
- діяльнісного (поведінкового) – самореалізація, типова для учасника певної соціальної спільноти, яка знаходить прояв у спілкуванні та діяльності.

Незважаючи на переважну єдність поглядів до визначення структурних компонентів, існує різне розуміння змісту як самої громадянської ідентичності, так і окремих її компонентів.

А. Логінова пропонує такі структурні компоненти та зміст громадянської ідентичності особистості:

- когнітивний (знання про явище «громадянська ідентичність», про громадянина, громадянську спільноту, про державну символіку, про права та обов'язки громадянина, про форми участі народу в управлінні державою та інше);
- ціннісний (позитивне ставлення до Батьківщини, Батьківщини, до людини як громадянина; виховання любові до Батьківщини, Батьківщини,

повага до історії Батьківщини, до своєї та іншої культури, до інших народів);

- діяльнісний (реалізація громадянської позиції у спілкуванні та діяльності, громадянська активність; участь у соціально значущій діяльності) [77].

Деяко відмінний підхід до визначення змісту компонентів громадянської ідентичності особистості пропонують Л. Байбородова, М. Рожков, Т. Сапожнікова [78, с. 71]. У мотиваційно-ціннісний компонент, що виділяється ними, вони включають мотиваційну сферу особистості як співвідношення мотивів, які спонукають до громадянської діяльності, надаючи їй особистісний сенс і стимулюючи освоєння загальнокультурних цінностей, і ціннісні орієнтації та ставлення до них (усвідомлення особистісної та загальнолюдської значущості).

різних цивільних знань, що проявляється у визнанні їх як особистісно значимих).

Емоційно-оцінний компонент представляється дослідниками як рефлексія знань і уявлень, наявність власного ставлення до суспільно-політичних подій, здатність чітко висловлювати та аргументувати свою точку зору та судження, прийняття чи неприйняття своєї приналежності до громадян певної держави.

Зміст практичного компонента громадянської ідентичності особистості становлять вміння індивіда виконувати соціально-моральні обов'язки відповідно до рівня громадянської вихованості, даний компонент проявляється у соціально корисній, громадянській діяльності, яка є необхідною умовою для оволодіння соціальним досвідом [78].

Важливе місце у змісті громадянської ідентичності особистості приділяється загальнолюдським цінностям. При цьому, як зазначає В. Бенін [82], нерідко під загальнолюдськими цінностями розуміються лише гуманітарні цінності. Разом з тим, на думку вченого, наукові та

практичні знання є важливим складовим елементом загальнолюдських цінностей.

Розкриваючи зміст компонентів громадянської ідентичності, науковий колектив на чолі з А. Асмоловим [73], вказує на те, що найважливішими складовими емоційного компонента є сором, гордість за свою країну. Гордість за свою країну є найважливішим індикатором ставлення до громадянської приналежності як до цінності. Знання про належність до громадянської спільності передбачає наявність уявлень, далеко не завжди повних, адекватних і несуперечливих, про ідентифікуючі ознаки, принципи та основи даного об'єднання (територіальні, культурні, політичні тощо), про громадянство та характер взаємовідносин громадянина та держави та громадян між собою.

Уявлення про громадянство включають: образ держави, що займає певну територію, провідний тип соціальних відносин, систему цінностей, а також народ (або народи), що населяє цю територію, зі своєю культурою, мовою та традиціями. Ключовою умовою, що визначає особливості громадянської ідентичності, є особистісний зміст та ціннісний компонент. Ціннісний та емоційний компоненти можуть переважати і істотно впливати на зміст когнітивного компонента.

У цьому вчені зазначають, що становлення громадянської ідентичності визначається як фактом громадянської власності, але тим ставленням і переживанням, із яким пов'язана ця належність. Базовим ідентифікуючим механізмом є патріотизм як почуття прихильності громадянської спільності, визнання її значної цінністю.

Також А. Асмолов [73] пропонує базові риси поняття «громадянської ідентичності», які представлені системою базових опозицій:

1. Соціальна відповідальність та раціональна установка (усвідомлення соціального цілого як раціонально організованої системи).

Людина сприймається як частина соціального цілого, з яким індивід особистісно пов'язаний і за яке несе персональну відповідальність (цей зв'язок може виражатися у різних формах: загальний досвід, загальна віра, суспільний договір тощо). Громадянське суспільство – це насамперед структура, де почуття причетності до соціального цілого супроводжується чітким раціональним усвідомленням критеріїв такої причетності.

2. Вкоріненість у культурі та звернення до досвіду інших культурних традицій, діалог культур. Сприйняття сформованої соціальної системи відбувається поза часом, бо як історично сформованої системи соціальних інститутів, відбивають специфічні особливості певної культурної традиції. Індивід усвідомлює ці культурні традиції, сприймає себе як носія культури, але водночас, рідна культура не може сприйматися як єдино можлива і єдино правильна, її адекватне сприйняття можливе лише при усвідомленні її складних та багато в чому суперечливих відносин «спорідненості та сусідства» з іншими культурними традиціями.

3. Розвинена правосвідомість та усвідомлення «антропоцентричності» правових норм (співвіднесення їх із поняттями солідарності, співчуття, милосердя). Усі громадяни існують у жорстко визначеному правовому полі й усвідомлюють межі цього правового поля не як нав'язаних ззовні, бо як внутрішнє осмислених і які входять у структуру особистості. Правові норми створюються людьми й людей з метою оптимальним чином регулювати відносини з-поміж них, але ніякий закон неспроможна врахувати всієї складності людських взаємин, часто потребують як раціонального розуміння, а й емоційної інтуїції.

Тісний взаємозв'язок і взаємозалежність громадянської та етнічної ідентичностей, необхідність освоєння загальнолюдських цінностей порушують питання про ступінь присутності та співвідношення між собою етнічного, загальноукраїнського та загальносвітового (загальнолюдського)

компонентів або складових у змісті громадянської ідентичності особистості.

У зв'язку з цим, А. Леонтьєв [79] пропонує виділити три рівні громадянської ідентичності (регіональний (етнічний), загальноукраїнський, загальносвітовий), які одночасно формуються. Як базову умову вчений відзначає єдність в освіті трьох початків самосвідомості громадянина нової України:

- почуття приналежності до свого етносу, любов та повага до національних традицій та історії свого народу, мови та культури;

- почуття приналежності до українського суспільства, український патріотизм, пов'язаний з відмовою від етнічної винятковості та прийняття відповідальності за долю свого народу та своєї багатонаціональної країни;

- почуття приналежності до світової спільноти та прийняття відповідальності за долі всього світу.

Приблизно схожу позицію з цього питання займає і А. Асмолов [80], який розглядає громадянську ідентичність як сукупність трьох складових: громадянської ідентичності, етнічної та загальнокультурної ідентичностей, виходячи з чого пропонує комплекс програм з формування громадянської ідентичності в системі загальної освіти включати три типу програм:

1. Програми формування громадянської ідентичності: виховання особистості, громадянського патріотизму, громадянськості, патріотизму та любові до Батьківщини.

2. Програми щодо формування етнокультурної та регіональної ідентичності, почуття спільності та єдності з «малою Батьківщиною».

3. Програми з формування загальнолюдської (загальнокультурної) ідентичності, що забезпечують залучення особистості до світової культури та загальної історії людства, усвідомлення себе «людиною світу», переживання долі світу та людського роду [80, с. 73].

Проте, подібне розуміння структури громадянської ідентичності, запропоноване А. Асмоловим, може призводити до певної плутанини у поняттях, оскільки ми бачимо, що громадянська ідентичність є головною категорією і водночас одним із елементів, які входять у його структуру.

Тому, спираючись на праці вищезгаданих вчених і визначаючи громадянську ідентичність особистості як соціальний, психологічний, культурний і педагогічний феномен, є унікальною характеристикою індивідуальності особистості (усвідомлення належності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для індивіда значний зміст), її соціальну поведінку (актив участь у суспільно-політичному житті громадянського суспільства), на наш погляд, доцільно виділити наступні її компоненти: когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-орієнтовний, діяльнісний. У кожному їх виділяємо етнічну, загальноукраїнську і загальнолюдську складові громадянської ідентичності особистості.

Відповідно, зміст компонентів громадянської ідентичності особистості представляється так:

Для когнітивного компонента:

- етнічна складова – знання, уявлення та поняття про рідний народ, його історію та культуру, а також історію та культуру інших національностей; уявлення про свою етнічну приналежність; знання рідної мови;

- загальноукраїнська складова – знання про державний устрій суспільства та інститути влади, правову основу організації суспільства, державну символіку, основні документи, історію та культуру України, знання її народів та існуючих конфесій;

- загальнолюдська складова – знання про держави світу, їх історію та культуру, основні релігії світу; знання законів, правил і норм, які пред'являються в будь-якій країні світу; знання основ безконфліктної взаємодії за умов полікультурного середовища; знання основних

принципів та правил ставлення до природи, основ охорони навколишнього середовища та природокористування; знання основ здорового способу життя та здоров'язберігаючих технологій.

Зміст емоційно-оцінного компонента:

- етнічна складова – ставлення до своєї етнічної приналежності; ставлення до системи традиційних етнічних цінностей рідного народу; оціночні судження, що характеризують ставлення до свого рідного народу та інших національностей, їх представників; ставлення до рідної мови;

- загальноукраїнська складова – ставлення до своєї приналежності до українського суспільства, до суспільно-політичних, що відбуваються. подій, до інших громадян України; ставлення до законів, які в Україні, до системи громадянських цінностей;

- загальнолюдська складова – ставлення до своєї приналежності до світової спільноти, усвідомлення себе «людиною світу»; ставлення до системи загальнолюдських цінностей

Зміст ціннісно-орієнтовного компонента:

- етнічна складова – наявність чи відсутність сформованої системи традиційних етнічних цінностей;

- загальноукраїнська складова – наявність чи відсутність усвідомлення цінності держави як гаранта прав громадянина; наявність чи відсутність сформованої системи громадянських цінностей;

- загальнолюдська складова – наявність чи відсутність сформованої системи загальнолюдських цінностей.

Зміст діяльнісного компонента:

- етнічна складова – використання рідної мови у спілкуванні; прояв властивих рідному народу характеристик поведінки; характер дій щодо представників рідного народу та інших національностей;

- загальноукраїнська складова – участь у суспільно-політичному житті суспільства, країни; характер дій стосовно громадянина України;

- загальнолюдська складова – участь у продуктивній праці на благо процвітання світової спільноти та для особистісної самореалізації; дбайливе ставлення до навколишньої природи; вміння вести діалог на основі рівноправних відносин, взаємної поваги та прийняття; вміння конструктивно вирішувати конфлікти; ведення здорового способу життя.

1.3. Соціально-психологічні чинники формування громадянської ідентичності

Громадянську ідентичність можна як соціально - психологічний продукт, який формує індивіда під впливом таких показників суспільства як соціально-політичні, економічні, національно-культурні, релігійні. Можна говорити, що в основі громадянської ідентичності лежить ототожнення із суспільством, державою, країною. Громадянська ідентичність означає, що індивід відчуває почуття членства із суспільством (мова, соціокультурні цінності, норми поведінки) та власну значимість для суспільства. «З позиції філософії громадянська ідентичність може бути визначена як динамічна система якостей особистості, яка сприймає та позиціонує себе як член громадянського суспільства, тобто як автора та ініціатора самозміни та суспільних перетворень, що вміє розпорядитися власною свободою і здатного нести відповідальність за прийняті рішення, що стосуються події з іншими людьми» [83].

Формування громадянської ідентичності пов'язані з явищем громадянськості серед членів суспільства. Говорячи про громадянськості мають на увазі «цілеспрямована включеність особистості політичне життя суспільства як свідомого, вільного і повноправного її учасника, це моральне і соціально-психологічне якість, що виявляється у почутті обов'язку й відповідальності людини перед суспільством, у його готовності

захищати свої правничий та свободи , законні інтереси інших громадян» [84].

Питанням розвитку громадянства був цікавий і Т. Парсонсу, який дійшов висновку про три етапи розвитку громадянства.

Перший рівень-освоєння групових і цінностей .У цьому рівні відзначається громадянське дія. «Громадянська дія – це не просто будь-яка автономна і свідомо поведінка кожної людини, яка дбає про громадську користь. Воно передбачає наявність реальних (а не уявних) здібностей до практичного творення загального (загальнородового) та готовність до самообмеження в ім'я досягнення цивільних ідеалів. Діяти на користь інших людей або заради їхнього загального блага ще не означає бути громадянським суб'єктом. Громадянська дія не може бути односторонньою, неповною, орієнтованою лише на приватні (індивідуальні чи групові) інтереси. Воно покликане підтримувати та зміцнювати цілісність всього людського роду навіть у тих випадках, коли суб'єкт перебуває у локальній життєвій ситуації. Тому «оволодіння» цивільною дією певної групи чи спільності людей супроводжує тривалий процес залучення людини до родових (сутнісних) засад соціального життя за допомогою діяльнісного освоєння культурної спадщини» [85].

Другий рівень – національно-громадянська ідентичність суб'єктів. Наявність такої ідентичності людей є умовою зрілості та цивілізованості суспільних відносин.

Серед чинників становлення та підтримки колективної суб'єктивності громадянської спільності найбільш значущі: 1) загальне історичне минуле (загальна доля), що укоріняє та легітимізує існування даної спільності, що відтворюється в міфах, легендах та символах; 2) самоназва громадянської спільності; 3) спільну мову, що є засобом комунікації та умовою вироблення розділених смислів та цінностей; 4) загальна культура (політична, правова, економічна), побудована на

певному досвіді спільного життя, що фіксує основні засади взаємин усередині спільності та її інституційного устрою; 5) переживання даною спільнотою спільних емоційних станів, особливо пов'язаних із реальними політичними діями.

Значимість громадянської ідентичності важко переоцінити, так як саме вона виступає цементуючим та інтегруючим фактором, що забезпечує стабільність суспільства [87].

Формування громадянської ідентичності передбачає формування чотирьох структурних компонентів:

- когнітивний (пізнавальний) – знання про владу, правову основу організації суспільства, державну символіку, суспільно-політичні події, про вибори, політичних лідерів, партії та їх програми, орієнтацію в їх функціях та цілях;

- емоційно-оцінний (афективний) – обсяг знань та уявлень, наявність власного ставлення до суспільно-політичних подій, здатність чітко виражати та аргументувати свою точку зору та судження;

- ціннісно-орієнтовний (аксіологічний) – повагу прав інших людей, толерантність, самоповагу, визнання права на вільний та відповідальний вибір кожної людини, вміння визначати вплив суспільного життя на своє власне, готовність до прийняття та аналізу явищ суспільного життя; прийняття та повага правових засад держави та суспільства;

- поведінковий – участь у громадському житті освітньої установи; бажання та готовність брати участь у суспільно-політичному житті країни;

Висновки до розділу 1

На сьогоднішній день різними науковцями в їхніх працях запропоновані різноманітні підходи до визначення та змісту поняття ідентичність.

Ідентичність це усвідомлення особистості приналежності до певної позиції в межах соціальних ролей і его - станів. Поняття громадянська ідентичність визначається як один із видів соціальної ідентичності, являється соціально психологічним, культурним та педагогічним феноменом, який є унікальною характеристикою особистості (усвідомлення приналежності до спільноти громадян тої чи іншої держави, який має для індивіда великий сенс) його соціальної поведінки. Вона характеризується наявністю чотирьох компонентів (когнітивного, емоційно-оціночного, ціннісно-орієнтованого та поведінкового (діяльнісного)), кожен з яких включає етнічну, загальноукраїнську та загальнолюдську складові. Ми проаналізували основні наукові підходи, визначили психологічну сутність та структуру громадянської ідентичності, а також визначили соціально психологічні чинники формування громадянської ідентичності.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОГРАМИ ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Опис вибірки та етапів емпіричного дослідження

З метою вивчення формування громадянської ідентичності, особливостей її прояву, розроблено програму емпіричного дослідження, яка складалася із трьох взаємодоповнюючих етапів.

Перший етап - вивчення психолого-педагогічної літератури вітчизняних та зарубіжних вчених з питання громадянської ідентичності та чинників які впливають на її формування. Результатом теоретичного аналізу стало узагальнення основних підходів, що висвітлено у першому розділі роботи. На даному етапі формувалися об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження.

Другий етап - розробка програми та інструментарію дослідження, розробка плану емпіричного дослідження, здійснення добору методик для проведення дослідження, формування та опис вибірки та проведення власне емпіричного дослідження.

Третій етап - здійснення аналізу та інтерпретації даних, впорядкування та формування основних даних, добір статистичних методів аналізу результатів та статистична обробка даних, розробка рекомендацій.

Для дослідження формування громадянської ідентичності треба виявити чинники які впливають на цей процес. В емпіричному дослідженні, що проводилось з метою вивчення психологічних особливостей компонентів і чинників розвитку компонентів громадянської ідентичності, взяло участь 108 респондентів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Соціально-демографічні характеристики досліджуваних

Категорія	Значення	Кількість досліджуваних	Відсоток (%)
Стать	Чоловіки	47	43,52
	Жінки	61	56,48
Вік	17-18	20	18,52
	19	27	25
	20	26	24,07
	21	35	32,41

Вік досліджуваних від 17 до 21 років, які є студентами вищих навчальних закладів України 1-4 курсів денної та заочної форм навчання. З яких 61 жінка та 47 чоловіків. Зокрема 20 студентів 1-го курсу, 23 студента 2-го курсу, 30 студентів 3-го курсу, 35 студентів 4-го курсу. За національністю всі респонденти - українці. Базами дослідження стали: Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова, Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького. Характеризуючи вибірку більш детально за спеціальностями, зазначимо, що респондентами були майбутні фахівці у таких галузях знань, як: військова психологія, право, сімейний лікар.

Провідною діяльністю людей які взяли участь у емпіричному дослідженні є навчання, тобто досліджуванні здобувають ті професійні навички, які їм знадобляться для самореалізації у майбутньому також вони оволодівають багатьма соціальними ролями дорослої людини. Студентський вік розглядався за Б. Ананьєвим [88] як особлива онтогенетична стадія соціалізації індивіда. Він дає таке тлумачення цього віку: «Виховання спеціаліста, суспільного діяча і громадянина, опанування та консолідація багатьох соціальних функцій, формування професійної майстерності – все це становить особливий і найважливіший для суспільного розвитку та становлення особистості період життя, який позначається як студентський вік». На сьогодні студенти та вся молодь є майбутнім нашої держави, так як вони беруть участь у перетворенні всіх сфер життєдіяльності соціуму, вони формують образ майбутнього. Громадянська ідентичність формується в умовах ціннісного простору, система цінностей, що формує основу світогляду людей може виступати чинником прискорення розвитку суспільства і може бути бар'єром на

шляху розвитку, тому і існує проблема формування громадянської ідентичності.

Комплекс емпіричних методів дослідження, які використовувалися задля вирішення його завдань, склали надійні та валідні психодіагностичні методики.

Громадянська ідентичність та її формування є невід'ємною частиною організації управління державою, якщо народ може ідентифікувати себе, то така країна по праву може вважатися демократичною. Громадянську ідентичність формують такі чинники, як: історичне минуле, назва спільноти, мова спілкування, яка виступає засобом комунікації, культура, традиції. Формування громадянської ідентичності починається із сім'ї, яка є його первинним середовищем соціалізації, відповідно формуються певні уявлення про державу, норми поведінки в ній, також загальну роль формування громадянської ідентичності виконують державні інститути, установи, засоби масової інформації, активні громадські організації та проведення спортивних, культурних заходів, усі ці компоненти впливають на людину і відповідно формують громадянську ідентичність. За нашим розумінням, громадянська ідентичність є когнітивним та емоційним усвідомленням особистістю власної належності до певної спільноти, яка має свою назву, територію, мову спілкування, масову громадську культуру, економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки. Доцільно підкреслити і те, що громадянська ідентичність існує лише в усвідомленому вигляді [89]. До структури громадянської ідентичності належать когнітивний, афективний (емоційний), ціннісний та поведінковий. Зокрема основними складниками її когнітивного компонента є: знання особистості про державу, державний устрій, її територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, зарахування себе до такої (своєї) нації; приписування іншим представникам цієї нації низки ознак із перелічених вище. Афективний

компонент громадянської ідентичності містить такі почуття, як гордість чи сором, громадська самоповага чи зневага та ін. Афективний складник громадянської ідентичності виявляється у ставленні до нації, в структурі якого виділяють значущість ідентифікації себе з громадою. Ціннісний компонент громадянської ідентичності відображає цінності які властиві цій групі. Натомість рівень прихильності до громадянської ідентичності виявляється у значущості належності людини до конкретної нації та у почуттях, пов'язаних із цією належністю та її проживанням на національній території. Громадянська ідентичність є видом соціальної ідентичності, тому вона тісно пов'язана з ціннісною сферою людини, так як визначаючи приналежність до соціальної групи визначаються цінності, які в свою чергу притаманні цій групі. Не менш важливими показниками афективного компонента громадянської ідентичності є валентність (позитивність – негативність) і визначеність. Так, валентність відбивається в емоційному зафарбуванні афективного компонента. Визначеність – у чіткості усвідомлення особистістю себе як представника конкретної нації, а також у ступені її знань про психологічні та культурні особливості своєї нації. Невід'ємним атрибутом і відзнакою однієї нації від іншої є мова спілкування, яка являється одним із самих найголовніших чинників формування громадянської ідентичності, тому що вона виконує ідентифікаційну (націєтвірну) функцію. Втрачаючи мову свого народу, людина значною мірою втрачає для себе і свій народ, а її народ втрачає таку людину. І не тільки з точки зору ідентифікації. Втрата рідної національної мови – суть денационалізації, тобто – роз ідентифікації особи.

У контексті громадянської ідентичності справді майже завжди фігурує і мова, але часто лише як формальна ознака. Зазвичай мовний чинник сприймається як простий та однозначний критерій (наприклад, «ваша рідна мова»). Знання мови (суб'єктивна чи об'єктивна оцінка), ставлення до мови як до інструменту спілкування і як до символу

громадянської (національної) належності прийнято використовувати як ключові емпіричні індикатори. Напротивагу, у лінгвістичних дослідженнях мовний чинник вивчається достатньо глибоко, але при цьому, закономірно, аналізуються мовні категорії: особливості слововжитку і словотвору, особливості семантики та граматики [97]. Психологічні та соціально-психологічні аспекти неминуче зачіпаються, але не є основним фокусом таких досліджень. У нашому дослідженні, операціоналізація поняття громадянської ідентичності передбачає соціально-психологічний підхід і аналіз. Пошук відповідних емпіричних індикаторів ґрунтується також і на тому, що нашим завданням було дослідити українську громадянську ідентичність, а тому в національному контексті ми вивчали українську громадянську ідентичність. В Україні найчастіше у вживанні можна зустріти дві мови, або їхню суміш. Але незалежно від того якою мовою чи мовами спілкуються українці у них формується ставлення до мови на якій вони спілкуються та до державної мови, тому відбувається її засвоєння так як українська мова присутня у житті держави, вона являється офіційною (державною), вона використовується майже у всіх навчальних закладах, радіо, телебаченні. Тобто проживаючи в Україні кожна людина не може уникнути від контакту з нею. Тому можна стверджувати, що таким чином формується громадянська ідентичність, яка має різні особливості в залежності від наявності української мови в житті людини. Але досі незрозуміло яким чином особливості мови спілкування впливають на формування громадянської ідентичності. Тому постає питання які емпіричні індикатори буде доцільно виділяти зважаючи на спрямованість завдання нашого дослідження. У нашій роботі ми будемо досліджувати когнітивний, афективний, ціннісний прояви громадянської ідентичності.

З огляду на завдання нашої роботи були визначені не лише емпіричні індикатори досліджуваних понять. Значне місце в дослідницькій роботі

займає вивчення чинників, які можуть суттєво впливати на особливості прояву і взаємозв'язку мови та громадянської ідентичності особистості.

Ми маємо розуміти, що вивчаючи таке питання як громадянська ідентичність ми маємо справу з суб'єктивним відчуттям, яке людина поділяє з групою людей про націю і це відчуття не залежить від законного статусу громадянства [90].

2.2. Обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження

Для дослідження національної ідентичності в нашому дослідженні використано комплекс наукових методів дослідження.

– теоретичні: аналіз, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових джерел стосовно явища ідентичності, її типів, громадянської ідентичності тощо.

– емпіричні, зокрема методики діагностики:

1. Методика «Хто Я» (М. Куна і Т. Маркпатленда) [91];
2. Методика «Етнічна ідентичність» (Дж. Фінні) [92];
3. Опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Петровська [93];
4. Анкета «Діагностика рівня сформованості громадської ідентичності» (Н. Хазратова) [94];
5. Методика «Портрет цінностей» Ш. Шварца, в адаптації І. Семків [95];
6. Опитувальник «Етномовна ідентичність» І. Кухарук [96].

Розглянемо методики діагностики більш детально.

1. Методика «Хто Я», автори М. Кун і Т. Маркпатленд спрямована на дослідження всі сфери уявлення людини про свою особистість і її ядрі – «Я», дана методика в загальному розумінні не передбачає формалізованого стимульного матеріалу у вигляді питань та тверджень. Замість цього респондент на чистому аркуші паперу повинен скласти список

характеристик самого себе і відобразити своє відношення до даних характеристик. Згідно із інструкцією до цієї методики респонденти протягом 12 хвилин мають записати близько 20 відповідей на запитання: «Хто я такий?», також відповіді потрібно розмістити за порядком значущості. Актуальність громадянської ідентичності для респондента встановлюється за наявністю відповіді, яка має відношення до громадянства («Я-українець»). Якщо під час самопрезентації респондент не вказує свою належність до нації, це може свідчити про її неважливість присутності у житті респондента. Рівень значущості відповіді «Я-українець» ми можемо поділити на такі категорії як: високий (1-6); середній (7-13); низький (14-20).

Перевага даної методики полягає в тому, що вона дозволяє виявити місце громадянської ідентичності в ряду інших ідентичностей, тим самим з'ясувати ступінь актуальності цього питання для респондента.

2. Модифікована методика (Дж. Фінні). Дозволяє визначити вираженість етнічної складової національної ідентичності. Опитувальник складається з 12 питань-тверджень, на які досліджувані повинні відповісти, використовуючи чотирибальну шкалу («повністю згоден», «більш згоден, ніж не згоден», «більш не згоден, ніж згоден», «повністю не згоден»). Відповіді оцінювались балами відповідно «2», «1», «0», «-1».

Опитувальник включає в себе дві субшкали. Вираженість когнітивного компонента перевірялась за допомогою тверджень: «Я проводжу багато часу, намагаючись дізнатися як можна більше про свою національну групу, про її історію, традиції, звичаї», «Я багато думаю про те, як національна приналежність вплине на моє життя», «Я активний в організаціях, або соціальних групах, які складаються, переважно з представників моєї національності», «Для того, щоб дізнатися побільше про свою націю, я говорив з багатьма людьми», «Я дотримуюсь українських традицій».

Вираженість афективного компонента етнічної складової національної ідентичності перевірялась за допомогою тверджень : «Я дуже добре знаю своє національне походження і розумію, що воно значить для мене», «Я задоволений тим, що належу до своєї нації», «Я чітко відчуваю зв'язок зі своєю нацією», «Я пишаюсь своєю нацією», «Я гостро відчуваю прихильність до своєї нації», «Я добре відношусь до свого національного походження», «Я добре усвідомлюю що значить для мене моя національна приналежність».

Показники субшкал обчислювались як середнє арифметичне від отриманих за субшкалою балів.

3. Опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Петровська розроблений з метою визначення рівня сформованості громадянської ідентичності за когнітивною та афективною складовою. Опитувальник складається із 16 запитань, він має 4 фактори. Перший фактор «Патріотизм» має такі шкали: «Для мене важливо підтримувати українські традиції та культуру», «Я маю почуття любові до України», «Я повністю ідентифікую себе з громадянином України», «Я вважаю себе патріотом України», «Я пишаюся тим, що є громадянином України», «Мої уявлення про себе мають тісний зв'язок із Україною», «Мене переповнюють позитивні емоції, коли звучить гімн України». Другий фактор – «Самореалізація в країні» – включає шкали: «В Україні безпечне та благополучне життя неможливе», «Існує багато можливостей для особистісної та професійної самореалізації в Україні», «Своє майбутнє я пов'язую лише з Україною», «Якщо була б можливість, я би без вагань переїхав жити в іншу країну». Третій фактор – «Активна громадянська позиція» – включає шкали: «Я завжди відстоюю свої права як громадянин країни», «Я вважаю себе відповідальним громадянином», «Я високо оцінюю свою громадську активність». Четвертий фактор – «Відданість країні» – включає шкали: «Я готовий працювати заради України», «Я вірю

в перспективи розвитку України як держави», «Мені байдуже, в якій країні реалізовувати себе та свої таланти». Варіанти відповідей на поставленні запитання були наступні: «повністю не погоджуюсь», «швидше не погоджуюсь», «важко сказати», «швидше погоджуюсь», «повністю погоджуюсь». Відповідно за відповідь можна було отримати від 1 до 5 балів.

4. Анкета «Діагностика рівня сформованості громадської ідентичності» (Н. Хазратова) дозволить діагностувати рівень сформованості громадянської ідентичності, до анкети входять 3 запитання:

- 1) Чи вважаєте Ви себе громадянином Української держави?
- 2) Чи є Українська держава для Вас цінністю і пріоритетом?
- 3) Чи пишаєтеся Ви тим, що є громадянином Української держави»

На кожне із запитань пропонувалося обрати відповідь з-поміж таких варіантів: а) так, цілковито; б) швидше так, ніж ні; в) частково так, частково ні; г) швидше ні, ніж так; д) ні; е) важко визначитися, за одну відповідь респондент отримує від 1 до 6 балів.

5. Методика «Портрет цінностей» Ш. Шварца, в адаптації І. Семків дозволить нам визначити рівень задоволеності або незадоволеності потреб соціального існування респондентів, таких як (освіта, сфера послуг, медична сфера, власне становище у суспільстві та державі, та інші показники). В методиці наведено описи людей, респондент повинен уважно прочитати опис і визначити наскільки текст відповідає, або не відповідає його переконанням, якщо опис стосується респондента він має позначити одну із наведених далі відповідей: («дуже подібна», «така ж як я», «майже така як я», «трішки така як я», «не така як я», «зовсім не така як я»). Облік балів здійснюється за схемою: («дуже подібна - 6», «така ж як я - 5», «майже така як я - 4», «трішки така як я - 3», «не така як я - 2», «зовсім не така як я - 1»).

Шкала обліку за формулами:

- конформізм = $(\text{п}7+\text{п}16+\text{п}28+\text{п}36)/4$;
- традиція = $(\text{п}9+\text{п}20+\text{п}25+\text{п}38)/4$;
- доброзичливість = $(\text{п}12+\text{п}18+\text{п}27+\text{п}33)/4$;
- універсалізм = $(\text{п}3+\text{п}8+\text{п}19+\text{п}23+\text{п}29+\text{п}40)/4$;
- самостійність = $(\text{п}1+\text{п}11+\text{п}22+\text{п}34)/4$;
- стимуляція = $(\text{п}6+\text{п}15+\text{п}30)/3$;
- гедонізм = $(\text{п}10+\text{п}26+\text{п}37)/3$;
- досягнення = $(\text{п}4+\text{п}13+\text{п}24+\text{п}32)/4$;
- влада = $(\text{п}2+\text{п}17+\text{п}39)/3$;
- безпека = $(\text{п}5+\text{п}14+\text{п}21+\text{п}31+\text{п}35)/5$.

На основі результатів дослідження ми зможемо побудувати ієрархічну структуру цінностей особистості та групи людей. Відповідно цінність яка набирає найбільшу кількість балів являється для респондента домінуючою і таким чином спрямовує її діяльність, тоу щоб мотивувати людину до певної діяльності потрібно звернути увагу на домінуючі цінності, вони будуть знаходитися на першому місці. На основі цього можна скласти ієрархічну структуру цінностей особистості (Семків).

1. Самостійність (selfdirection). Незалежність думок і дій, наявність вибору, можливість творчості. Цінності цієї групи змушують людину діяти відповідно до власних суджень. Риси людини, яка надає перевагу цінностям самостійності: її незалежність від впливу соціального середовища, бажання самостійно нести відповідальність за власний вибір, усвідомлювати можливість керування власним життям та власними рішеннями. Така людина цінує творчість, нестандартність та індивідуальність як у себе, так і в інших. Для людини, яка надає переваги цінностям самостійності, нестерпним є відчуття залежності від інших.

2. Стимуляція (stimulation). Біологічне підґрунтя – потреба у постійній стимуляції, бути у постійному стані збудження. Важливим для такої людини є новий досвід, постійні зміни та новизна. Невід'ємною

особливістю людини, яка надає перевагу цінностям стимуляції, є схильність до ризику, пошук гострих вражень та нестандартних подій, змін ужитті. Такі люди багато подорожують, мають друзів, беруть участь у різних соціальних групах. Нестерпною для них є стабільність, монотонність, відсутність нових знайомств.

3. Гедонізм (hedonism). Насолода, чуттєве задоволення. Схильні до гедонізму люди надають великого значення комфорту, відпочинку, доброму та здоровому сну і харчуванню. Для них важливим є гарне проведення вільного часу. Розваги та відпочинок є найважливішим у житті такої людини.

4. Досягнення (achievement). Особистий успіх понад усе. Найважливішим ужитті таких людей є досягнення нових цілей та власний розвиток. Такі люди готові багато працювати для того, щоб бути попереду інших, часто ціною власного благополуччя та здоров'я. Для них важливим є соціальне визнання. Люди, які надають перевагу цінностям досягнення, часто залежні від позитивної оцінки інших. Все, що вони роблять, спрямоване, по-перше, на власний розвиток, і, по-друге, на соціальне визнання.

5. Влада (power). Найбільшого значення ця цінність набуває у недемократичних країнах, проте у всіх культурах, на думку автора, функціонування соціальних інститутів потребує певної диференціації. У недемократичних країнах доступ до соціальних, матеріальних чи психологічних ресурсів мають лише ті, хто володіє більшою владою. Саме тому для людей у таких суспільствах влада постає як ціль та висока цінність. Цінності влади відображаються у прагненні накопичувати матеріальні ресурси, гроші, займати керівні посади.

6. Безпека (security). Мотиваційна ціль – гармонія і стабільність, відчуття безпеки. Ш. Шварц вважає, що цінності безпеки зростають у тих, у кого є така потреба. Люди, які надають перевагу безпеці, роблять усе,

щоб уникати загрозливих, ризикованих та нестабільних ситуацій. Для них важливим є не лише власна безпека, але й безпека близьких людей, національна безпека та спокій. Гармонія, порядок та чистота є не менш цінними для таких людей, вони більше, ніж інші схильні до педантизму.

7. Конформізм (conformity). Ціль – обмеження дій, прагнень, що можуть зашкодити іншим, порушити соціальні очікування, норми. Для людей, які цінують конформізм, важливо поводитись згідно з соціальними очікуваннями та стандартами. Надзвичайної ваги для них набувають такі риси як ввічливість, моральність, нормативність. Для них важливо виконувати усі правила та вимоги, навіть у тому випадку, якщо є можливість їх порушити. Повага до старших для таких людей набуває особливого значення.

8. Традиція (tradition). Традиційний спосіб поведінки стає символом групової солідарності, виявом єдиних цінностей та гарантією виживання. Традиції часто мають форму релігійних обрядів, норм поведінки. Для людей, які надають перевагу традиції, важливими є єдність між поколіннями у родині, виконання обрядів, святкування релігійних свят. Такі люди не люблять виділятися з натовпу, не намагаються вимагати від життя більшого, ніж уже мають. Найбільшого стресу їм завдають зміни у звичному для них способі життя та надмірна увага до їхньої особистості.

9. Універсалізм (universalism). Мотиваційна ціль – розуміння, толерантність, захист благополуччя всіх людей та природи. Для людей, що цінують цінності універсалізму, надзвичайно важливими є справедливість та рівність людей на землі. Найчастіше ці люди є активними борцями за справедливість, часто захищають інтереси національних та сексуальних меншин, незахищених верств населення. Ці люди стають борцями за здоровий спосіб життя та покращення екології на нашій планеті. Найчастіше вони беруть участь у різноманітних протестних акціях, громадських рухах та об'єднаннях.

10. Доброзичливість (benevolence). В основі лежить доброчинність, спрямована на забезпечення благополуччя найближчих людей. Люди, які надають перевагу цінностям доброзичливості, найчастіше дбають про благополуччя, щастя та добробут рідних, друзів, співробітників, колег. Такі люди цінують вірність, чесність, дружелюбність та відповідальність, вони намагаються бути опорою та підтримкою для людей, яких вони люблять та поважають (Schwartz, 1992).

Тепер ми маємо сформулювати рівні сформованості громадянської ідентичності, вони будуть поділені на 3 групи: «високий рівень вираженості громадянської ідентичності», «середній рівень вираженості громадянської ідентичності», «низький рівень вираженості громадянської ідентичності».

6. Опитувальник «Етномовна ідентичність» Ю. Кухарук призначена для того, що дослідити вираженість почуттів до української мови, самооцінки щодо володіння нею, міру визначення громадянської ідентичності (свою та інших) за мовною ознакою. Даний опитувальник містить шкали, за допомогою яких можна було вивчати попередньо виділені основні емпіричні індикатори когнітивного та афективного компонентів. Опитувальник містить 3 шкали: «Знання української мови», «Ставлення до мови», «Етномовний атитюд». Опитувальник має 37 запитання кожне з яких оцінюється від 1 до 5 балів («не згоден», «скоріше не згоден», «важко відповісти», «скоріше згоден», «цілком згоден»). Шкала «Знання української мови» містить у собі 9 тверджень, за допомогою цієї шкали ми зможемо визначити, як респонденти оцінюють свій рівень володіння українською мовою, а також визначити спектр застосування мови респондентами. Шкала «Ставлення до мови» містить у собі 17 тверджень, за допомогою даної шкали ми визначимо емоційний складник ставлення до української мови. Шкала «Етномовний атитюд» містить у собі 11 тверджень, дана шкала дозволить нам дізнатися якою

мірою респонденти схильні визначати громадянську ідентичність (свою та інших) за мовною ознакою.

Після детального опису методик, опитувальників та анкети, які будуть застосовані у ході нашого емпіричного дослідження ми маємо визначити та описати рівні сформованості громадянської ідентичності, якими ми будемо оперувати надалі в ході проведення емпіричного дослідження та під час формування висновків. Отож, ми визначили, що рівні сформованості громадянської ідентичності будуть розділені на 3 групи, методики, опитувальники і анкета будуть спиратися на ці рівні відповідно до отриманої суми балів по кожній із шкал та в загальному підсумку.

Високий рівень сформованості громадянської ідентичності буде вважатися таким якщо:

- респондент ототожнює себе зі своєю нацією;
- респондент має чіткі знання про (історію, культуру, мову, традиції, звичаї, державний устрій) своєї нації;
- у респондента наявний високий рівень самоідентифікації, він усвідомлює себе представником української нації, він достатньо виділяє критеріїв громадянської ідентифікації ;
- респондент усвідомлює свою приналежність до української нації;
- респондент спілкується на українській мові, використовує національні мотиви в повсякденній діяльності;
- респондент дуже сильно усвідомлює свою громадянську ідентичність;
- респондент пишається приналежністю до своєї держави та до свого походження;
- респондент готовий працювати на власну державу, бачить шляхи професійної самореалізації в ній;

- респондент пов'язує своє майбутнє тільки з Україною;
- респондент бере активну участь у повсякденній життєдіяльності суспільства та держави;
- респондент позитивно ставиться до своєї нації, а також до інших націй;
- респондент під час самоопису зазначає досить високу категорію «Я-українець».

Середній рівень сформованості громадянської ідентичності буде вважатися таким якщо:

- респондент має неповний обсяг знань про (історію, культуру, мову, традиції, звичаї, державний устрій);
- респондент не чітко усвідомлює свою громадянську приналежність до держави;
- для респондента громадянська ідентичність має невелике значення;
- у респондента наявна самоідентифікація, він усвідомлює себе представником української нації, він виділяє критерії громадянської ідентичності, але їх присутня невелика кількість;
- респондент лише в деяких випадках демонструє належність до своєї спільноти (громади);
- респондент не у всіх випадках пов'язує своє майбутнє з Україною;
- респондент частково готовий працювати на власну державу, та частково бачить шляхи самореалізації в ній;
- респондент не завжди в спілкуванні використовує українську мову, повсякденна життєдіяльність не завжди будується у відповідності до національних цінностей та культури, а лише в окремих випадках;

- рівень гордості до нації та до всього національного які проявляє індивід до національної спільноти не високий, респондент не у всіх випадках солідарний зі своєю нацією;

- респондент під час самоопису середньо зазначає категорію «Я-українець».

Низький рівень сформованості громадянської ідентичності буде вважатися таким якщо:

- респондент не чітко ідентифікує себе як представника нації;
- респондент не має достатнього обсягу знань про (історію, культуру, мову, традиції, звичаї, державний устрій);

- респондент не має відчуття гордості до нації та до всього національного, він не солідарний зі своєю нацією;

- кількість ознак за якими респондент ідентифікує себе з українською нацією мають дуже маленьку кількість;

- респонденту байдуже відношення до спільноти, або членство у спільноті;

- респондент спеціально не спілкується українською мовою, щоб демонструвати свою не приналежність до національної групи;

- респондент не пов'язує своє майбутнє з Україною;

- респондент не готовий працювати на власну державу, та не бачить шляхи самореалізації в ній;

- при першій нагоді респондент готовий переїхати до іншої країни;

- респондент під час самоопису не зазначає категорію «Я-українець».

Висновки до розділу 2

У даному розділі була вивчена психолого-педагогічної література вітчизняних та зарубіжних вчених з питання громадянської ідентичності та чинників які впливають на її формування. Результатом теоретичного аналізу стало узагальнення основних підходів, що висвітлено у першому розділі роботи, була сформована вибірка яка налічує 108 респондентів, які є студентами вітчизняних вищих навчальних закладів, далі була зроблена розробка програми та інструментарію дослідження, розробка плану емпіричного дослідження, здійснення добору методик для проведення дослідження, був зроблений детальний опис кожної із методик, опитувальників та анкети. Були сформовані та описані рівні вираженості громадянської ідентичності.

РОЗДІЛ 3
РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ
СПІЛКУВАННЯ ЯК ЧИННИКА ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Психологічні особливості громадянської ідентичності

Дослідження було розпочато зі встановлення психологічних особливостей розвитку (вираження) когнітивного компонента громадянської ідентичності респондента.

В результаті застосування методики «Хто Я», автори М. Кун і Т. Маркпатленд, застосування методики дозволило визначити чи зараховує себе респондент до української нації, відповідно це дозволяло визначити рівень вираженості когнітивного компонента, адже як ми згадували вище, що один із когнітивних компонентів визначається ступеню вираженості самоназви, значущість і актуальність для респондента його національної ідентичності. Застосування методики показало наступні результати (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Результати застосування методики «Хто Я», автори М. Кун і
Т. Маркпатленд**

Рівень вираженості	Місце самоопису		
	1-6	7-13	14-20
Високий	39,81%		
Середній		51,86%	
Низький			8,33%

39,81% (43 респондента) мають високий рівень вираженості громадянської ідентичності, так як під час самоопису дані респонденти вказали відповідь «Я-українець» на одному із перших шести місць, 51,86% (56 респондентів) мають середній рівень вираженості громадянської ідентичності, так як під час самоопису респонденти вказали відповідь «Я-українець» на одному із місць від 7 до 13, 8,33% (9 респондентів) мають низький рівень вираженості громадянської ідентичності, так як під час самоопису респонденти вказали відповідь «Я-українець» на одному із місць від 14 до 20. Слід зазначити, що окрім дослідження відповіді на наше питання ми взяли до уваги інші відповіді респондентів, загалом ці відповіді стосувалися їхньої майбутньої професії, так як всі респонденти у нас студенти це були такі професії: (військовий журналіст, військовий політолог, юрист, стоматолог, лікар загальної практики та інші); окрім майбутніх професій респонденти давали відповіді які стосуються їхнього сімейного життя: (брат, донька, син, чоловік, дружина); також вказували свої соціальні ролі типу: (товариш, подруга); вказували свої інтереси (хоббі) такі як: (легкоатлет, боксер, футболіст, співачка, фотограф), також респонденти у відповідях висвітлювали свої особистісні характеристики, таі як: (чуйний, доброзичлива, товариський, добрий, сміливий).

Наступним кроком нашого дослідження став застосування методики Фінні, за допомогою якої ми визначили рівень вираженості когнітивного та афективного компонентів етнічної складової громадянської ідентичності. Нагадаємо, що опитувальник складається з 12 питань-тверджень, на які досліджувані повинні відповісти, використовуючи чотирибальну шкалу («повністю згоден», «більш згоден, ніж не згоден», «більш не згоден, ніж згоден», «повністю не згоден»). Відповіді оцінювались балами відповідно «2», «1», «0», «-1». Опитувальник має дві субшкали: шкала №1- когнітивний компонент етнічної складової громадянської ідентичності; шкала №2 – афективний компонент етнічної складової громадянської

ідентичності. В даній методиці найвищий бал респондента складав «2», найнижчий бал «-1», відповідно ми визначили бали, які будуть відповідати рівням сформованості когнітивного, афективного та загального компонентів етнічної складової громадянської ідентичності («високий рівень від 1 до 2», «середній рівень від 0 до 0,9», «низький рівень від -1 до -0,1»). Отримані результати продемонстровані у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Результати за методикою «Етнічна ідентичність»

Рівні вираженості	Компоненти		
	когнітивний	афективний	Загальний
Високий	61,22%	69,44%	63,89%
Середній	36,11%	30,56%	36,11%
Низький	2,78%	0%	0%

Відповідно до отриманих результатів ми можемо зробити наступний висновок, 61,22% (66 респондентів) мають високу вираженість когнітивного компоненту етнічної складової громадянської ідентичності, а отже ці респонденти мають високий рівень етнодиференціюючих компонентів – тобто ті компоненти які відрізняють даний етнос від інших, такі як: (мова, цінності, норми, історія, уявлення про рідну землю, традиції, звичаї, державний устрій та інші). 36,11% (39 респондентів) мають середній рівень вираженості когнітивного компоненту етнічної складової громадянської ідентичності, а отже ці респонденти мають середній рівень етнодиференціюючих компонентів, 2,78% (3 респондента) мають низьку вираженість когнітивного компоненту етнічної складової громадянської ідентичності, тому ці респонденти мають низький рівень знань мови, історії, етнічного походження, цінностей та норм. Афективний компонент етнічної громадянської ідентичності буде говорити нам про емоційне

відношення до етнодиференціюючих ознак, та буде включати у себе оцінку якостей власної групи, відношенню до членству у цій групі, значимість цього членства. Також к афективному компоненту відносяться такі характеристики етнічної ідентичності, як визначеність і валентність. 69,44% (75 респондентів) мають високий рівень вираженості афективного компоненту етнічної складової громадянської ідентичності, 30,56% (33 респондента) мають середній рівень вираженості афективного компоненту етнічної складової громадянської ідентичності, низький показник мають 0% (0 респондентів). Визначивши когнітивний та афективний показники ми визначили загальний рівень вираженості етнічної складової громадянської ідентичності, відповідно 63,89% (69 респондентів) мають високий загальний показник, 36,11 (39 респондентів) мають середній показник, респондентів з низьким загальним показником вираженості етнічної складової громадянської ідентичності не було виявлено. Відповідно до продемонстрованих вище результатів ми можемо зробити висновок, що більшість респондентів згідно етнічної складової мають високий рівень вираженості громадянської ідентичності, трішки менша кількість середній.

Щоб продовжити наше дослідження на визначення рівня вираженості когнітивного та афективного компонентів громадянської ідентичності, ми застосували опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Петровської, відповідно ми отримали наступні результати, які відображенні в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Результати опитувальника «Громадянська ідентичність»

Рівні вираженості компонентів	Детермінанти громадянської ідентичності				
	Патріотизм	Самореалізація в країні	Активна громадянська позиція	Відданість країні	Громадянська ідентичність
Високий	72,22%	19,44%	61,11%	33,33%	27,78%

рівень					
Середній рівень	16,67%	44,44%	30,56%	52,78%	55,56%
Низький рівень	11,11%	36,11%	8,33%	13,89%	16,67%

Результати які були отримані за допомогою опитувальника ми можемо інтерпретувати наступним чином:

Згідно зі шкалою визначення патріотизму 72,22% (78 респондентів) мають високий його рівень, тому цих респондентів важливо підтримувати українські традиції, вони себе повністю ідентифікують з громадянином України, вони пишаються тим, що є громадянами України, їхні уявлення про себе мають тісний зв'язок з Україною. 16,67% (18 респондентів) мають середній рівень вираженості патріотизму, а отже когнітивного та афективного компонентів. 11,11% (12 респондентів) мають низький рівень патріотизму, відповідно вони не ідентифікують себе з громадянином України, вони не вважають себе патріотами України, їхні уявлення про себе не мають ніякого зв'язку з Україною.

Далі нами були підраховані результати за шкалою «самореалізація в країні», 19,44% (21 респондент) мають високий показник за шкалою, вони вважають, що в Україні безпечне та благополучне життя, існує багато можливостей для особистісної та професійної реалізації, своє майбутнє дані респонденти пов'язують тільки з Україною. 44,44% (48 респондентів) мають середній показник за шкалою, відповідно вони вважають, що можливості для особистісної та професійної самореалізації існують, але їх є невелика кількість, своє майбутнє вони пов'язують не тільки з Україною. 36,11% (39 респондентів) мають низький показник за шкалою, тому ці респонденти вважають, що безпечне та благополучне життя в Україні неможливе, в Україні не існує достатньої кількості можливостей для

особистісної та професійної самореалізації, вони не пов'язують своє майбутнє з Україною.

Згідно шкали «Активна громадянська позиція» 61,11% (66 респондентів) мають високий показник, відповідно вони завжди відстоюють свої права як громадянина, вважають себе відповідальними громадянами, високо оцінюють свою громадянську активність. 30,56% (33 респондента) мають середній показник, відповідно ці респонденти не завжди відстоюють свої права, як громадянина, середнє оцінюють свою громадянську активність, 8,33% (9 респондентів) мають низький показник, відповідно вони не відстоюють свої права, як громадянина, вони низько оцінюють свою громадянську активність, вважають себе безвідповідальними громадянами.

Згідно шкали «відданість країні» 33,33% (36 респондентів) мають високий рівень даного показника, вони готові працювати заради України, вірять в перспективи її розвитку, як держави, цим респондентам не байдуже же реалізувати свої таланти. 52,56% (60 респондентів) мають середній рівень показника. 13,89% (15 респондентів) не готові працювати заради України, їм байдуже в якій країні реалізувати себе та свої таланти, не вірять в перспективи розвитку України, якщо у цих респондентів була можливість переїхати до іншої країни вони би зробили це без вагань.

Після підрахунку усіх показників по всім шкалам був визначений середній показник когнітивного та афективного компонентів громадянської ідентичності, відповідно до рівнів вираженості ми отримали наступні результати, 27,78% (30 респондентів) – високий рівень вираженості, 55,56% (60 респондентів) – середній рівень вираженості, 16,67% (18 респондентів) – низький рівень вираженості когнітивного та афективного компонентів громадянської ідентичності.

Наступним кроком нашого дослідження було проведення анкетування яке розроблене Н. Хазратовою, за його допомогою ми діагностували рівень сформованості громадської ідентичності у респондентів, отриманні результати продемонстровані в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Результати анкетування

Рівень сформованості громадянської ідентичності	
Високий	61%
Середній	22%
Низький	17%

В цілому отримані результати анкетування оптимістичні, 66 респондентів мають високий рівень, отже вони вважають себе громадянином Української держави, для них вона є цінністю та пріоритетом, також вони пишаються своїм громадянством. 24 респондента показали середній рівень сформованості громадянської ідентичності. 18 респондентів мають низький рівень сформованості громадянської ідентичності, відповідно вони не вважають себе громадянином Української держави, вона для них не є цінністю та пріоритетом та вони не пишаються тим, що є громадянами Української держави.

Усі дослідженні вище методики, опитувальник та анкетування стосувалися вивчення громадянської ідентичності, а також її складових:

- вираженість когнітивного та афективного компонентів громадянської ідентичності;
- загальна вираженість громадянської ідентичності;
- визначили рівні вираженості громадянської ідентичності (високий, середній, низький).

Далі ми дослідили рівень задоволеності або не задоволеності потреб соціального існування респондентів в державі, відповідно ми зробили це за допомогою методики «Портрет цінностей» Ш. Шварца, в адаптації І.

Семків, результати застосування методики були отримані наступні результати, які відображені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Результати методики «Портрет цінностей», у %

Вираженість цінностей	Цінності									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Висока	55,56	72,22	94,44	88,89	100	97,22	97,22	55,56	69,44	63,89
Середня	33,33	27,78	5,56	11,11	0	2,78	2,78	41,67	30,56	36,11
Низька	11,11	0	0	0	0	0	0	2,78	0	0

Примітки:

1. конформізм;
2. традиція;
3. доброзичливість;
4. самостійність;
5. досягнення;
6. стимуляція;
7. гедонізм;
8. влада;
9. безпека;
10. універсалізм.

Шкала 1 (конформізм) показує нам, що більша частина респондентів поводить згідно з соціальними очікуваннями та стандартами, їм присутні такі риси як вічливість, моральність, нормативність. Дещо менша частина респондентів (12), не виконують усі правила та вимоги, на низькому рівні у них повага до старших людей, вони не поведуть себе згідно з соціальними очікуваннями інших.

Шкала 2 (традиція) демонструє нам, що всі респонденти так чи інакше шанують єдність між поколіннями у родині, мають сімейні обряди, святкують різні свята, респонденти з високою вираженістю цієї шкали не люблять виділятися з натовпу, не намагаються вимагати від життя більшого ніж уже мають, натомість респонденти з середньою вираженістю даної шкали притримуються дещо нейтральної позиції в цих показниках.

Шкала 3 (доброзичливість) демонструє нам, що всі респонденти дбають про благополуччя, щастя та добробут рідних, друзів, колег, всі респонденти цінують вірність, чесність, дружелюбність.

Шкала 4 (самостійність) демонструє нам, що більшість респондентів діють відповідно до власних суджень, вони вважають себе незалежними від впливу соціального середовища, самостійно несуть відповідальність за свої вчинки, самі керують своїм життям. Дещо менша частка респондентів (12) мають середній показник вираженості даної цінності, тобто вони скоріше діють від ситуації яка склалась.

Шкала 5 (досягнення) всі респонденти вважають, що їхній особистісний успіх важливіше ніж усе інше, відповідно всі респонденти заявляють, що найважливішим у їхньому житті досягнення нових цілей та особистісний розвиток, вони готові багато працювати. Щоб бути попереду інших людей.

Шкала 6 (стимуляція) показує, що майже всі респонденти заявлять про важливість нового досвіду, постійних змін та новизни, такі люди багато подорожують, мають багато друзів та беруть участь у різних соціальних групах.

Шкала 7 (гедонізм) продемонструвала нам, що всі респонденти надають великого значення комфорту, відпочинку, для них важливим є гарне проведення вільного часу.

Шкала 8 (влада), хочу нагадати, що найбільшого значення ця цінність набуває у недемократичних країнах в яких доступ до соціальних, матеріальних ресурсів мають лише ті, хто володіє владою. Результати дослідження нам показують не дуже добрі показники, так як 55,56% респондентів мають високий рівень вираженості даної цінності, відповідно для цих респондентів влада постає як ціль та висока цінність, цінності влади відображаються у прагненні накопичувати матеріальні ресурси, гроші та займати керівні посади, ми маємо не дуже оптимістичний

показник даної цінності. 41,67 мають середній рівень вираженості даної цінності, відповідно в певному плані вони прагнуть до влади, але не так виражено, як ті респонденти які мають високий рівень. 2,78% респондентів мають низький рівень вираженості даної цінності.

Шкала 9 (безпека) дана шкала продемонструвала нам, що більшість респондентів мають високий та середній рівні вираженості даної цінності, відповідно їхня мотиваційна ціль гармонія та стабільність, вони роблять багато заради того, щоб уникати загрозливих, нестабільних ситуацій, для них важлива власна безпека, безпека близьких людей, національна безпека та спокій.

Шкала 10 (універсалізм) дана шкала демонструє нам, що для більшості респондентів акцентують важливість на справедливості та рівності людей на землі.

Одним із найважливіших етапів нашого дослідження стало дослідження мови спілкування респондентів, тому що це є одним із чинників формування громадянської ідентичності. Для дослідження ставлення до української мови, самооцінки знань української мови, міри якою респонденти схильні визначати громадянську ідентичність (свою та інших) був застосований опитувальник «Етномовна ідентичність» О. Кухарук, отримані результати продемонстровані у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Результати опитувальника «Етномовна ідентичність», у %

Рівень вираженості	Шкали			
	Знання української мови	Ставлення до мови	Етномовний атитюд	Середнє значення
Високий	69,44	77,78	55,56	63,89
Середній	22,22	16,67	33,33	30,56
Низький	8,33	5,56	11,11	5,56

Отже ми обчислили та проаналізували математичні середні для кожного із індекаторів та шкал громадянської ідентичності та мови спілкування. За результатами даного етапу дослідження було отримано великий масив даних для подальшого дослідження в яке ми будемо проводити за допомогою програм SPSS Statistics – комп’ютерна програма для статистичної обробки даних, Microsoft Excel – програма для праці з електронними таблицями.

Для проведення подальшого дослідження та статистичного підрахунку даних нам треба виділити мовні групи, а саме визначити наступне:

- яку мову респонденти вважають рідною;
- яку мову респонденти використовують у повсякденній діяльності;
- мову спілкування батьків респондентів;
- мову спілкування найближчого оточення.

Інформацію про мову спілкування в письмовому вигляді надали респонденти після проведення основного етапу емпіричного дослідження. Розподіл респондентів за мовною ознакою продемонстрований в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Розподіл респондентів за мовною ознаками

Рідна мова	Мова спілкування у повсякденній діяльності			
	Українська	Російська	Обидві	Усього
Українська	54	3	11	68
Російська	3	17	9	29
Обидві	2	1	8	11
Усього	59	21	28	108

Відповідно до результатів розподілу можна спостерігати наступний факт, що рідна мова і мова спілкування у повсякденній діяльності можуть

співпадати між собою, а можуть і не співпадати. До прикладу певна частина респондентів чиєю рідною мовою є російська користуються у повсякденності лише українською і навпаки респонденти чиєю рідною мовою є українська у повсякденній діяльності спілкуються українською. Також є респонденти у яких рідна мова російська чи українська, але у повсякденній діяльності вони застосовують обидві мови, але все ж таки більшість респондентів розмовляють на тих мовах, які для них є рідними. Найбільше респондентів україномовних та білінгвальних (тих хто використовує дві мови спілкування), російськомовних респондентів у порівнянні з ними менша кількість, але треба зауважити, що кількість не означає якість і вираженість громадянської ідентичності.

Далі був здійснений розподіл батьків респондентів за їхньою мовою спілкування, результати висвітлені у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Мова спілкування батьків респондентів

Мова спілкування батьків	кількість	кількість у%
Українська	49	45,37%
Російська	21	19,44%
Обидві	38	35,19%
Усього	108	100%

Як ми бачимо україномовних батьків у респондентів більше, тому і респондентів у яких рідна мова українська відповідно більше, на другому місці розташувались батьки які використовують обидві мови спілкування відповідно і їхні діти в більшості випадків двомовні, при цьому респонденти для яких рідними мовами можуть бути обидві, походять як з двомовних сімей, так і з російськомовних сімей, також серед тих респондентів для яких українська мова є рідною, а мовою спілкування у повсякденній діяльності російська, значна кількість таких респондентів походить із двомовних сімей. Хочу акцентувати увагу на тому, що ми

маємо однаковий відсоток респондентів які в повсякденній діяльності використовують російську мову та їхніх батьків які користуються нею теж (19,44%). У порівнянні з респондентами, двомовних батьків більша частка, можемо припустити, що ці сім'ї складаються з різномовних батьків, або можемо звернути увагу на те, що більшість батьків були народженні в УРСР і більшість людей там розмовляло на двох мовах, або на російській.

Підводячи коротенький підсумок вищесказаного можемо сказати, що мова батьків відіграє велику роль мовного самовизначення дитини, але не вирішальну, так як окрім батьків на людину з віком буде впливати соціум в якому вона знаходиться, а як ми знаємо соціум відіграє теж дуже велику роль у формуванні багатьох аспектів людини, тому було вирішено окрім мови спілкування батьків, дізнатися мову спілкування найближчого оточення респондента. Отримані від респондентів результати продемонстровані у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Мова спілкування найближчого оточення респондентів

Мова спілкування батьків	кількість	кількість у%
Українська	36	33,33%
Російська	9	8,33%
Обидві	63	63%
Усього	108	100%

Як ми бачимо найменша частка найближчого оточення респондента спілкується виключно на російській мові, далі у нас іде україномовне оточення – їх кількість значно більша, і найбільше в оточенні респондента застосовуються обидві мови спілкування, тоді можемо зробити висновок, що мова спілкування близького оточення (друзів, знайомих) не є вирішальним фактором та критерієм формування цього кола респондентом, але як не крути, а близьке оточення все ж накладає свою печать на мовну політику респондента, припустимо, якщо людина раніше

виключно розмовляв на українській мові і під час процесу соціалізації у нього з'явилися друзі, знайомі або дівчина, які в свою чергу спілкуються на російській мові, або обома мовами, тоді та людина яка спілкувалась виключно на українській мові почне опановувати російську і це навіть дуже добре, так як людина має бути розвинена у всіх аспектах свого життя, у тому числі і мовному аспекті.

Отже отримані нами дані підтверджують нашу концепцію про те, що при первинній соціалізації саме батьки задають первинний вектор розвитку, у тому числі і мови, далі під час процесу соціалізації і розвитку індивід може як і опановувати нову для себе мову, або спілкуватися виключно на одній мові. Мова спілкування не є основним критерієм формування близького оточення респондентів.

3.2. Соціально-психологічні чинники формування громадянської ідентичності

Наступним етапом нашої роботи було проведення кореляційного аналізу, визначення та опис кореляційних зв'язків між емпіричними індикаторами, шкалами (методик, опитувальників, анкети), соціально-демографічними даними, всі результати які були отримані в ході первинного дослідження були статистично. Проведений нами кореляційний аналіз показав наступні результати, когнітивний компонент етнічної складової громадянської ідентичності має кореляційні зв'язки із загальним рівнем сформованості громадянської ідентичності ($r=,351$; $p\leq 0,01$), відповідно ми можемо казати про те, що знання, уявлення, різного роду раціональні утворення, що стосуються держави, громадянства і громадян, обізнаність з офіційними концепціями історії держави напряду впливають на загальний рівень сформованості громадянської ідентичності. Загальний показник вираженості етнічної складової громадянської

ідентичності позитивно корелює ($r=,323$; $p\leq 0,01$) із загальним рівнем сформованості громадянської ідентичності. Когнітивний компонент етнічної складової громадянської ідентичності позитивно корелює із знанням української мови ($r=,294$; $p\leq 0,01$), ставленням до української мови ($r=,268$; $p\leq 0,01$), також прослідковується сильний зв'язок міри визначення громадянської ідентичності респондентами, щодо інших людей ($r=,268$; $p\leq 0,01$), загальний показник етномовної ідентичності ($r=,297$; $p\leq 0,01$). Афективний компонент етнічної складової громадянської ідентичності має виражені кореляційні зв'язки із знанням мови ($r=,385$; $p\leq 0,01$), ставленням до української мови ($r=,258$; $p\leq 0,01$), етномовного атиюдю ($r=,306$; $p\leq 0,01$) та загального показника етномовної ідентичності ($r=,351$; $p\leq 0,01$). Загальний показник вираженості етнічної складової громадянської ідентичності корелює із знанням мови ($r=,445$; $p\leq 0,01$), ставленням до української мови ($r=,365$; $p\leq 0,01$), етномовного атиюдю ($r=,354$; $p\leq 0,01$), загальним показником етномовної ідентичності ($r=,417$; $p\leq 0,01$). Шкали методики Фінні «Етнічна ідентичність» мають сильно виражений зв'язок із опитувальником «Громадянська ідентичність» І. Петровської, розглянемо їх більш детально. Когнітивний компонент етнічної складової громадянської ідентичності корелює з патріотизмом ($r=,282$; $p\leq 0,05$), тому можемо стверджувати, що знання про державу, державний устрій, знання, уявлення, різного роду раціональні утворення, що стосуються держави, громадянства і громадян напряду впливають на патріотизм респондента, відповідно чим знань більше про власну державу тим вище рівень патріотизму, далі даний компонент корелює із самореалізацією в країні ($r=,272$; $p\leq 0,05$), активною громадянською позицією ($r=,258$; $p\leq 0,05$), відданості країні ($r=,262$; $p\leq 0,05$) та загальною вираженістю громадянської ідентичності по даному опитувальнику ($r=,295$; $p\leq 0,01$). Загальний показник вираженості когнітивного та афективного компонентів етнічної складової громадянської ідентичності має сильний кореляційний зв'язок із

патріотизмом ($r=,220$; $p\leq 0,05$). Когнітивний компонент етнічної складової громадянської ідентичності корелює: з конформізмом ($r=,453$; $p\leq 0,01$), відповідно вираженість когнітивного компонента впливає на соціально очікувану поведінку респондента (стандартизовану), ввічливість, моральність та нормативність; з традицією ($r=,243$; $p\leq 0,05$), відповідно вираженість вище зазначеного компонента громадянської ідентичності впливає на традиції респондентів, які надають перевагу важливості та єдності родини, єдності між поколіннями; доброзичливість ($r=,319$; $p\leq 0,01$) відповідно вираженість когнітивного компонента впливає на забезпечення благополуччя найближчих людей, а також на наступні цінності, як вірність, чесність, дружелюбність, відповідальність. Афективний компонент етнічної складової громадянської ідентичності корелюється із універсалізмом ($r=-,249$; $p\leq 0,05$), відповідно чим вища вираженість афективного компонента тим нижче буде універсалізм. Загальний рівень сформованості громадянської ідентичності має кореляційні зв'язки конформізмом ($r=,253$; $p\leq 0,05$), доброзичливістю ($r=,332$; $p\leq 0,01$), відповідно це впливає на дотримання норм та соціальних очікувань, а також на забезпечення благополуччя найближчих людей. Загальний рівень сформованості громадянської ідентичності має тісні кореляційні зв'язки із шкалами знання мови ($r=,672$; $p\leq 0,01$), відношення до мови ($r=,757$; $p\leq 0,01$), етномовного атитюду ($r=,590$; $p\leq 0,01$) та середнього показника мовної ідентичності ($r=,714$; $p\leq 0,01$), відповідно від рівня вираженості загального рівня сформованості громадянської ідентичності буде залежати зростання знань української мови, відношення до неї, міру якою респонденти визначають громадянську ідентичність інших людей, а також загального показника мовної ідентичності, далі були виявлені кореляційні зв'язки з патріотизмом ($r=,594$; $p\leq 0,01$), самореалізацією в країні ($r=,268$; $p\leq 0,05$), відданості країні ($r=,281$; $p\leq 0,05$), активною громадянською позицією ($r=,324$; $p\leq 0,01$), відповідно від вираженості загального рівня

сформованості громадянської ідентичності буде залежати зріст даних компонентів.

На наступному етапі дослідження було здійснено порівняння за статтю відповідно до шкал методик, опитувальників та анкети. Значних відмінностей під час порівняння не виявлено.

На даному етапі було зроблено порівняння рідних мов спілкування респондентів із шкалами методик, опитувальників та анкети, за допомогою цього порівняння ми дізнались, як мова спілкування респондента впливає на вибір шкали, за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу та подальшого використання апостеріального множинного порівняння значень (таблиця Шеффа) виявлено, що за шкалами методики «Етнічна ідентичність» (Дж. Фінні) виявлена статистично значуща різниця. Ця статистично значуща різниця спостерігалась за двома шкалами методики: «Когнітивного компоненту етнічного складника громадянської ідентичності», «Загальна вираженість громадянської ідентичності» (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Показники шкал методики «Етномовна ідентичність»

Шкали методики	Середнє значення відповідно рідної мови спілкування			
	українська	російська	Обидві	Рівень значущості
Когнітивний компонент	1,109	,569	-	,000
	-	,569	,960	,044
	1,109	-	,960	,556
Афективний компонент	1,068	,922	1,016	≤0,05
Загальна вираженість громадянської ідентичності	1,089	,720	-	,002
		,720	,988	,077
	1,089	-	,988	,628

Відповідно до даних продемонстрованих у таблиці можемо підвести підсумок, що респонденти для яких рідною мовою є українська, мають більш виражений когнітивний компонент громадянської ідентичності, водночас ті респонденти для яких рідною мовою є обидві мови мають теж добре виражений когнітивний компонент, але він є дещо меншим у порівнянні з україномовними респондентами, найменша вираженість когнітивного компоненту громадянської ідентичності мають російськомовні респонденти. Щодо загальної вираженості громадянської ідентичності можемо казати, що україномовні респонденти мають вищий рівень його вираженості у порівнянні з двомовними респондентами та російськомовними респондентами. Варто зауважити, що розбіжність у респондентів між собою за шкалою загальна вираженість громадянської ідентичності не велика, але вона прослідковується.

За допомогою множинного дисперсійного аналізу та подальшого використання апостеріального множинного порівняння значень (таблиця Шеффа) виявлено, що за шкалами методики «Портрет цінностей» (Ш. Шварці в адаптації І. Семків) наявна статистично значуща різниця. Ця статистично значуща різниця спостерігалась за двома шкалами методики: «Досягнення», «Влада» (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Показники шкал методики «Портрет цінностей»

Шкали методики	Середнє значення відповідно рідної мови спілкування			
	українська	російська	Обидві	Рівень значущості
Досягнення	-	5,1346	4,5750	,020
Влада	-	3,2923	4,4300	,024

Досліджувані, які належать до різних мовних груп, демонструють деякі загальні тенденції та особливості, зокрема по шкалі «досягнення», яка вказує, що особистий успіх понад усе, найважливішим у житті таких

людей є досягнення нових цілей та власний розвиток, бачимо що у російськомовних респондентів по відношенню до двомовних респондентів ця цінність виражена більше і для них вона має більший рівень значущості. У шкалі «влада» досліджуванні, які належать до різних мовних груп також демонструють деякі загальні тенденції та особливості, варто нагадати, що найбільшого значення ця цінність набуває у недемократичних країнах, так як в них доступ до соціальних, матеріальних та інших ресурсів мають ті, хто володіє більшою владою, саме тому влада постає як ціль та висока цінність (прагнення накопичувати ресурси, займати керівні посади), відповідно бачимо, що у двомовних респондентів ця цінність має більший рівень значущості по відношенню до російськомовних респондентів, для яких вище зазначена цінність має менше значення.

Продовжуючи дане дослідження за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу та подальшого використання апостеріального множинного порівняння значень (таблиця Шеффа) виявлено, що за шкалою анкети «Діагностика рівня сформованості громадянської ідентичності» (Н. Хазратова) виявлена статистично значуща різниця між російськомовними та україномовними респондентами (табл. 3.12).

Таблиця 3.12

Показники шкали анкети «Діагностика рівня сформованості громадянської ідентичності»

Шкали методики	Середнє значення відповідно рідної мови спілкування			
	українська	російська	Обидві	Рівень значущості
Загальний рівень сформованості громадянської ідентичності	4,5727	3,2769	-	0,19

Україномовні респонденти мають вищий показник рівня сформованості громадянської ідентичності у порівнянні з російськомовними респондентами, відповідно україномовні респондент вважають себе громадянами України, для них держава є цінністю і пріоритетом, також вони пишаються своїм громадянством.

Рухаючись далі ми розглянули опитувальник «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук) в якому була виявлена статистично значуща різниця між шкалами: «Знання мови», «Ставлення до мови», «Етномовний атитюд»; та російськомовними і україномовними респондентами (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Показники шкал опитувальника «Етномовна ідентичність»

Шкали методики	Середнє значення відповідно рідної мови спілкування			
	українська	російська	Обидві	Рівень значущості
Знання мови	4,1409	2,9615	-	,000
Ставлення до мови	4,2955	3,3385	-	,002
Етномовний атитюд	4,0182	2,7538	-	,001

Відповідно до результатів ми бачимо, що у російськомовних респондентів показник знання мови нижче у порівнянні з україномовними респондентами, відповідно україномовним респондентам не становить проблеми застосування української мови у всіх сферах життєдіяльності, вони можуть листуватися, складати документи, читати професійну та художню літературу українською мовою, використовувати вільно українські фразеологізми, приказки, прислів'я, мовні звороти у порівнянні з російськомовними респондентами у яких дані аспекти мають нижчі

показники. У російськомовних респондентів показник ставлення до мови нижчий ніж у україномовних респондентів і це свідчить на про те. Що україномовним респондентам приємно, коли до них звертаються українською мовою, вони хочуть, щоб їхні діти у майбутньому користувалися та навчалися переважно на українській мові, вони вважають, що в державі офіційною і державною мовою в Україні може бути лише одна мова – українська, їм важливо, щоб українська мова розвивалась і поширювалась, щоб більшість людей в Україні добре ставились до української мови і щоб вона поширювалась, вони відчують свій зв'язок з україномовними людьми, російськомовні респонденти мають дещо нижчий показник вище наведених аспектів ставлення до мови. Далі нами була розглянута шкала «Етномовний атитюд» нагадаємо, що дана шкала дозволить нам дізнатися якою мірою респонденти схильні визначати громадянську ідентичність (свою та інших) за мовною ознакою, отже у україномовних респондентів показник міри відповідно якої респонденти визначають громадянську ідентичність (свою та інших) за мовною ознакою вищий ніж у російськомовних респондентів, відповідно україномовні респонденти вважають, що єдиним способом демонстрування своєї громадянської ідентичності – спілкування національною мовою, вони вважають, що людина, яка вважає себе українцем, повинна володіти українською мовою, вони визначають людей однієї з собою національності за мовою, якою вони спілкуються, для них українцями є лише ті люди, які відчують свою спорідненість з українською мовою, мова для них є одним із основних символів народу, у російськомовних респондентів даний показник нижче.

Далі був нами розглянутий опитувальник «Громадянська ідентичність» (І. Петровська) в якому була виявлена статистично значуща різниця між шкалами: «Патріотизм», «Загальний рівень»; та російськомовними і україномовними респондентами (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Показники шкал опитувальника «Громадянська ідентичність»

Шкали методики	Середнє значення відповідно рідної мови спілкування			
	українська	російська	Обидві	Рівень значущості
Патріотизм	4,3264	-	2,7980	,003
Загальний рівень	3,7511	-	2,7955	,042

Відповідно до продемонстрованих результатів, україномовні респонденти мають вищий показник патріотизму ніж двомовні респонденти, відповідно для україномовних респондентів є важливим підтримувати українські традиції та культуру, їм притаманне почуття любові до України, вони ідентифікують себе з громадянином України та пишуться цим, їхні уявлення про себе мають тісний зв'язок із Україною, у двомовних студентів вищезазначені компоненти мають менший показник. Подібна специфіка простежується також із загальним рівнем громадянської ідентичності.

Для визначення формули сформованості громадянської ідентичності української студентської молоді використано множинний регресійний аналіз (МРА), що передбачав вивчення впливу незалежних змінних на залежну. Залежною змінною є сформованість громадянської ідентичності (за методикою Н. Хазратової), незалежні змінні: знання української мови; ставлення до мови; етномовний атитюд.

Регресійний аналіз з використанням методу включення (Enter) виявив достовірність регресійної моделі (показник «R-квадрат»=0,796; R=0,892, Критерій Дурбіна-Уотсона = 2,000 (в межах норми)). Це свідчить про те, що вірогідність прогнозу регресійного аналізу сформованості громадянської ідентичності правильний на 79%, а змінна сформованість

громадянської ідентичності корелює із регресійною моделлю на 89% та у моделі відсутні автокореляційні зв'язки (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Мовні чинності сформованості громадянської ідентичності

Чинники	В-коефіцієнт	Стандартна помилка	Значущість
Константа	-1,511	,473	,003
Знання української мови	-,429	,350	,226
Ставлення до мови	1,505	,280	,000
Етномовний атитюд	,355	,239	,145

Таким чином рівняння регресії для змінної «сформованість громадянської ідентичності» має наступний вигляд:

$Y = -1,511 + -,429 (\text{знання української мови}) + 1,505 (\text{ставлення до мови}) + ,355 (\text{етномовний атитюд}) + e$, де Y – креативність, e – залишок між значеннями передбачення моделі.

Результати регресійного аналізу свідчать про те, що мова впливає на сформованість громадянської ідентичності української студентської молоді. Однак, не саме знання мови, а саме ставлення до неї, що виражається у позитивному відношенні і свідчить про важливість та значущість мови як елемента, який посідає вагоме місце в системі цінностей в контексті консолідації громадянської спільноти та етномовний атитюд, як вагомий маркер, що позначає приналежність до української громадянської спільноти.

За результатами дослідження розроблені наступні рекомендації, щодо формування громадянської ідентичності студентів:

1. Треба проводити національно – патріотичні заняття зі студентською молоддю, на роз'яснення питання того, що українське суспільство – це єдина українська нація, яку становлять громадяни різних

світоглядів, які відповідно є носіями різних мов, відповідно треба формувати демократичне ставлення студентів до носіїв інших мов.

2. Проводити просвітницьку діяльність відповідними фахівцями з питань історії, культури, особливостей українського суспільства.

3. Мають бути розроблені заняття, щодо формування світогляду студентів та виховання мовної культури толерантності, як основи формування громадянської ідентичності особистості. Висока мовна толерантність є важливою передумовою формування високого рівня громадянської ідентичності особистості.

Висновки до розділу 3

Уданому розділі висвітлені результати застосування методик, опитувальників, анкети, розподілено респондентів згідно їхньої рідної мови спілкування, мови спілкування у повсякденній діяльності, мови спілкування їхнього найближчого оточення та мови спілкування батьків респондентів. Отримавши великий обсяг даних, був здійснена їхня статистична обробка за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 18, відповідно першою чергою був застосований коефіцієнт кореляції Пірсона до шкал методик, опитувальників та анкети, кореляційні зв'язки були знайдені та описані, далі за допомогою одно факторного дисперсійного аналізу та подальшого використання апостеріального аналізу множинного порівняння значень (таблиця Шеффе) були дослідженні статистично значущі різниці між україномовними, двомовними, російськомовними респондентами та шкалами методик, опитувальників, анкети. Була визначена формула сформованості громадянської ідентичності і відповідно був використаний множинний регресійний аналіз, за допомогою якого було виявлено, як

мова впливає на формування громадянської ідентичності. Виявлені психологічні особливості громадянської ідентичності та соціально психологічні чинники формування громадянської ідентичності. За когнітивним компонентом виявлені значущі відмінності між україномовними респондентами та російськомовними, україномовні респонденти краще знають мову, державний устрій, у них більш виражена асоціація своєї особистості з Україною у порівнянні з російськомовними респондентами, двомовні респонденти за цим показником мають середні знання. У афективного (емоційного) компонента громадянської ідентичності значущих відмінностей між респондентами не виявлено. Україномовні респонденти мають краще знання української мови та відношення до неї у порівнянні з російськомовними респондентами, україномовні респонденти більшою визначають своїх співгромадян за мовною ознакою, а російськомовні респонденти приділяють мові не таке важливе значення для визначення громадянської належності іншої особистості.

ВИСНОВКИ

В кваліфікаційній роботі здійснено узагальнення теоретичних та емпіричних результатів громадянської ідентичності та впливу мови спілкування на неї, відповідно можемо зробити наступні висновки:

1. Громадянська ідентичність є частиною соціальної ідентичності індивіда і відображає уявлення особистості про належність до державної освіти, структур громадянського суспільства, а також до уявлень про самі утворення і структури, їх оцінку індивідом та його право вибору або їх залишити, у громадянській ідентичності поєднуються мікрорівень (ідентичність індивіда як громадянина – члена політичної нації) та макрорівень (ідентичність державної спільноти, яка підтримує інституційні засади політичної нації та забезпечує реалізацію цивільних прав через громадські інститути). Водночас у понятті «громадянська ідентичність» закладено і нормативний зміст, який передбачає, крім суто правового статусу, і повноту самовіднесення громадянина з державно-політичною спільнотою, його громадянську самосвідомість. Структура громадянської ідентичності містить наступні компоненти: когнітивний, ціннісно-смісловий, емоційний (афективний), поведінковий.

2. У результаті емпіричного дослідження встановлено, що загальний рівень сформованості громадянської ідентичності у більшості респондентів знаходиться на високому та середньому рівнях. Показники вираженості патріотизму, активної громадянської позиції у більшій половині досліджуваних відповідають високу рівню та за шкалами «самореалізація в країні», «відданість країні» у більшості виявлено середній рівень прояву показників.

3. Студентська молодь, мовою спілкування якої є українська має значущо вищі показники когнітивного компоненту громадянської ідентичності, що проявляється у знанні мови, державного устрою, у них

більшою мірою виражена асоціація себе з Україною та виявлено краще ставлення до української мови, порівняно із російськомовною молоддю. Україномовні студенти більшою мірою визначають своїх співгромадян за мовною ознакою, а російськомовні – приділяють мові не таке важливе значення для визначення громадянської належності іншої особистості. Також, студентська молодь, мовою спілкування якої є українська, порівняно із двомовною молоддю має значущо вищий рівень громадянської ідентичності.

4. За допомогою регресійного аналізу виявлено, що мова впливає на сформованість громадянської ідентичності української студентської молоді. Однак, не саме знання мови, а ставлення до неї, що виражається у позитивному відношенні і свідчить про важливість та значущість мови як елемента, який посідає вагоме місце в системі цінностей в контексті консолідації громадянської спільноти та етномовний атитюд, як вагомий маркер, що позначає приналежність до української громадянської спільноти.

Проведене дослідження повною мірою не вичерпує всіх аспектів проблеми громадянської ідентичності. **Перспективою подальших досліджень** може бути розробка та впровадження тренінгів формування громадянської ідентичності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Иванова Н.Л., Румянцева Т.В. Социальная идентичность: теория и практика. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 320 с.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
- Эрик Г. Эриксон. Детство и общество. – СПб.: Ленато, АСТ, фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
4. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопросы психологии. 1996. – № 1. – С. 131–143.
5. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование. – М.: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.
6. Мищенко Т.В. Становление профессиональной идентичности у студентов педагогического вуза. Дисс. ...канд. психол. наук. Ярославль, 2005. – 210 с.
7. Толстых А.В. Неизвестный классик: Предисловие // Эриксон Э. Идентичность юность и кризис. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – С.5–19.
8. Яшина А.А. Профессиональная идентичность молодого преподавателя вуза. Дис... канд. психол. наук. Волгоград. 2004. – 185 с.
9. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
10. Поварёнков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности // Кризис идентичности и проблемы становления гражданского общества. Сборник научных трудов. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2003. – С. 154–163.

11. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review // *Devel. Psychol.* – 1982. – V.18. – No 3. – P. 341–358.
12. Mead G. H. *Mind, self and Society* – Chicago. 1934; Mead G. H. *The philosophy of the act.* – Chicago. 1950.
13. Cooley C.H. *Social Process.* NY.1918. Pp. 19-21.
14. Jandy C., C.H. Cooley, his life and his social theory. – NY. 1942.
15. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни. – М.: ЖСМО-Пресс, 2000. – 243 с.
17. Дмитриева Н.В. Идентичность в норме и патологии /Н.В. Дмитриева, Ц.П. Короленко, Е.Н. Загоруйка. – Новосибирск, НГПУ. – 256 с.
18. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
19. Matteson D.R. *Adolescence today / D.R. Matteson. Sex roles and the search for identity.* – Homewood (Ill), Dorsey press. 1975. – 400 p.
20. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности. Дис. ... д-ра психол. наук. – Ярославль, 2003.
21. Mead G. H. *Mind, self and Society.* Chicago. 1934; Mead G. H. *The philosophy of theact.* Chicago. 1950.
22. Качанов Ю.Л. Проблема ситуационной и трансверсальной идентичности личности как агента социальных отношений // *Психология самосознания.* – С. 613–623.
23. Fogelson R.D. *Person, self and identity. Some anthropological retrospect, circumspect and prospects // Psychological theories of the self: process of a conflict on new approaches to the self, held March. 27 – Apr. 1. 1979.*
24. Иванова Н.Л., Конева Е.В. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности: Монография. Ярославль, 2003. – 132 с.

25. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопросы психологии. 1996. – № 1. – С. 131–143.
26. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО «КАМ1», 1995. – 650 с.
27. Sherif M. In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation. – Boston, 1996. – 120 p.
28. Cempbell D.T. Qualitative knowing in action research. Kurt Lewin Award address. – New Orleans, 1974. – 320 p.
29. Cempbell D.T. Stereotypes and the perception of group differences // American Psychologist. 1967, No. 22. – Pp. 817–829.
30. Иванова Н.Л., Румянцева Т.В. Социальная идентичность: теория и практика. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 248 с.
31. Tajfel H. Social stereotypes and social groups // Intergroup Behavior. Oxford.
32. Агеев В.С., Толмасова А.К. Теория социальной идентичности и её эмпирические верификации // Психология самосознания. Хрестоматия. – М., 2003. – С. 624–638.
33. Tajfel H. An integrative theory of intergroup conflict // The social psychology of intergroup relations. / Ed. By W. C. Austin, S. Worchel. – Nontrey, Calif.: Brooks / Cole, 1979. – P. 33-47.
34. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Дж. Тернера // Психологический журнал. – 1993. – № 3.
35. Стефаненко Т. Г. Социальная психология энтической идентичности. Дис. ...д-ра психол. наук. М.: МГУ, 1999. – 356 с.
36. Чуланов В.А. Теоретические подходы в исследовании социальной идентичности // Вестник ЮРГТУ. – 2008. – № 1.

37. Barth F. Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity // The Anthropology of Ethnicity / Beyond «Ethnic Groups and Boundaries». – Amsterdam, 1994.
38. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности. Дис. ...д-ра психол. наук. М., МГУ, 1999.
39. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
- 40 Келли Д. Теория личности. Психология личностных конструктов. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
41. Роговин М.С. Чувственный образ и мысль // Вопросы философии. – 1969. – № 9. – С. 44–55.
42. Борисова, О. А. Ускользящая идентичность или анализ категории «идентичность» в рамках структурно-конструктивистского подхода // Вестник Удмуртского университета. – 2006. – № 3. – С. 141–146.
43. Всемирная энциклопедия : Философия XX век / Гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Совр. литератор, 2002. – 976 с.
44. Николаев, В. Г. Идентичность // Культурология. XX век: Энциклопедия в 2-х т. Т.1 / Гл. ред. и сост. С. Я. Левит. – СПб.: Университетская книга; Алетейя, 1998. – С. 238–239.
45. Мамардашвили, М. К. Необходимость себя. – М. : Лабиринт, 1996. – 432 с.
46. Симонова, О. А. К формированию социологии идентичности // Социологический журнал. – 2008. – № 3. – С. 45– 61.
47. Антонова, Н. В. Проблема личностной идентичности в западной психологии // Вопросы психологии. – 1996. – № 1.
48. Телегин Д. В., Телегина Г. В. Национальная идентичность как вид социокультурной идентичности и модель языковой общности в европейской перспективе // Мир психологии. – 2009. – № 3. – С. 46–58.

49. Семенов И. С. Политическая идентичность в контексте политики идентичности // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭК. – 2011. – Т. 7. – № 2. – С. 5–24.
50. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. – СПб.: Алетейя, 2000. – 265 с.
51. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. – 281 с.
52. Бергер П. Л., Бергер Б. Социология: Биографический подход // Личностно-ориентированная социология. – М.: Академический проспект, 2004. – С. 88–89.
53. Даниленко В. И. Современный политологический словарь. – М.: Изд-во Nota Bene, 2000. – 1016 с.
54. Еремина Е. В., Ретинская В. Н. Гражданская идентичность молодежи как приоритетное направление государственной политики // Власть. – 2014. – № 4. – С. 59-62.
55. Гофман А. Б. В поисках утраченной идентичности: традиции, традиционализм и национальная идентичность // Вопросы социальной теории : Научный альманах. Т. IV. Человек в поисках идентичности ; под ред. Ю. М. Резника и М. В. Глостановой. – М.: Ассоциация «Междисциплинарное общество социальной теории», 2010. – С. 241–254.
56. Карабанова О. А. Формирование гражданской идентичности личности как ключевая задача социокультурной модернизации общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edusok.ru/upload/presentation_karabanova.pdf.
57. Данилюк А. Я., Кондаков А. М., Тишков В. А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М. : Просвещение, 2009. – 24 с.

58. Гаязов А. С. Демократические ценности, принципы и воспитание гражданина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2001. – № 1. – С. 4–10.
59. Кузиным Я. Ю. Проблема соотношения и границ этнической и гражданской идентичности в структуре социальной идентичности личности // Труды молодых ученых Алтайского государственного университета. – 2010. – № 7. – С. 286-288.
60. Кузина Я. Ю. Проблема соотношения и границ этнической и гражданской идентичности в структуре социальной идентичности личности // Труды молодых ученых Алтайского государственного университета. – 2010. – № 7. – С. 286-288.
61. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли : пособие для учителя / под ред. А. Г. Асмолова. – М. : Просвещение, 2011. – 151 с
62. Гришина Е. А. Гражданская идентичность российской молодежи: опыт мониторинговых исследований 90-х гг.: автореф. дис. ... докт. социол. наук : 22.00.04. – М., 2000. – 48 с.
63. Асмолов А. Г., Кабанова О. А., Гусельцева М. С. Формирование гражданской идентичности как ключевая задача образования в социокультурной модернизации России : монография ; под науч. ред. А. Г. Асмолова. – М.: ФИРО, 2012. – 251 с.
64. Калхун К. Национализм. – М. : Территория будущего, 2006. – 315 с.
65. Ачкасов, В. А. Этническая и национальная идентичности в современном мире // Вестник СПбГУ. – Сер. 6. – 2012. – Вып. 1. – С. 85–91.
66. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической ретроспективе // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 16.
67. Вердери К. Куда идут «нация» и «национализм»? // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 301.

68. Тишков В. А. Этнология и политика. – М. : Наука, 2005. – 382 с.
69. Рыжова С. В. Этническая и гражданская идентичность в контексте межэтнической толерантности : дис. ... канд. социол. наук. – М., 2008. – 225 с.
70. Словарь по педагогике (междисциплинарный) / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Академия, 2005. – 448 с.
71. Шахметова, Д. С. Формирование гражданского самосознания будущих учителей. Методическое пособие. – Павлодар, 2008. – 130 с.
72. Социология молодежи: Учебник / Под ред. В. Т. Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 460 с.
73. Асмолов А. Г., Карабанова О. А., Гусельцева М. С. Формирование гражданской идентичности как ключевая задача образования в социокультурной модернизации России : монография; под науч. ред. А. Г. Асмолова. – М.: ФИРО, 2012. – 251 с.
74. Водолажская Т. Идентичность гражданская // Образовательная политика. – 2010. – № 5–6. – С. 140-142.
75. Ефименко В. Н. Структурные компоненты и содержательное наполнение понятия «гражданская идентичность» // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 11. – С. 250-254.
76. Еремина Е. В., Ретинская В. Н. Гражданская идентичность молодежи как приоритетное направление государственной политики // Власть. – 2014. – № 4. – С. 59-62.
77. Логинова А. А. Формирование гражданской идентичности школьников средствами интернет-проектов: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Самара, 2010. – 229 с.
78. Рожко М. И., Байбородова Л. В., Сапожникова Т. Н. Разработка концептуальных основ воспитания гражданской идентичности ярославских школьников с учетом региональных особенностей. – Ярославль, 2011. – С. 71.

79. Леонтьев А. А. Деятельный ум: (деятельность, знак, личность). – М. : Смысл, 2001. – 380 с.
80. Как рождается гражданская идентичность в мире образования: от феноменологии к технологии: монографии в 2 ч./ А. Г. Асмолов, О. А. Карабанова, Т. Д. Марциновская/ Под ред. А. Г. Асмолова. – М., 2011. – Ч. 1 – 112 с.
81. Арутюнова Е. М. Формирование государственно-гражданской идентичности молодежи: на примере московских студентов : дис. ... канд. социол. наук. – М., 2007. – 154 с.
82. Бенин, В. Л. Толерантность и образование // Человек в мире культуры. – 2012. – № 1. – С. 62-67.
83. Семенова Ю. А. Формирование гражданской идентичности в условиях современного российского общества // Вестник Челябинского государственного университета. 2010. – № 1(182). Философия. Социология. Культурология. Вып. 16. – С. 104–108.
85. Павлова Н. В., Степанов Г. И. Формирование гражданской идентичности как социального механизма становления гражданского общества // Культура, наука, образование в современном мире. – Гродно, 2011. – С. 192-196.
86. Человек вчера и сегодня: междисциплинарные исследования / ред. М. С. Киселева. – Москва : Институт философии РАН, 2008. – 256 с.
87. Татарко А. Н., Лебедева Н. М. Функциональная роль гражданской идентичности в структуре социального капитала // Идентичность и организация в меняющемся мире : сб. науч. ст. – М.: Изд. Дом. ГУ ВШЭ, 2008. – 328 с. – С. 13–40.
88. Ананьев Б. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. – М.: Директ-Медиа, 2008. – 134 с.

89. Синельников Р. Ю. Особливості взаємовідносин громадянина і держави як чинник становлення громадянської ідентичності // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 72–82.
90. Синельников Р. Ю. Соціально-психологічна програма формування громадянської ідентичності української молоді «Громадянська ідентичність: цілі, ресурси та смисли» //Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2018. – Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. – Вип. 50. – С. 64–69.
91. Кун М., Макпартленд Т. Кто Я? // Психология самосознания. Хрестоматия. - Самара, 2007. – С. 460–468.
92. Методика Дж. Фінні, яка виміряє етнічну ідентичність. URL: <https://helpiks.org/1-29961.html>
94. Опитувальник «Громадянська ідентичність» І.Р. Петровська. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6150/1/Petrovska.pdf>
95. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
96. Субашкевич І. Р. Формування ціннісно-сміслової сфери студентів педагогічних спеціальностей засобами медіапсихологічних технологій Львів: Растр-7, 2016. – 60 с.
97. Кухарук О. Ю. Особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства: дис. ... канд. психол. наук. – Київ, 2020. – 202 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Етномовна ідентичність»

Інструкція: Прочитайте, будь-ласка, твердження і поруч з кожним позначте той варіант відповіді, який відображає ступінь Вашої згоди з даним твердженням

Твердження	Не згоден	Скоріше згоден	Важко відповісти	Цілком згоден
Шкала «Знання української мови»				
<i>Я вважаю, що вільно володію українською мовою</i>				
<i>Для мене не становить проблеми застосування української мови у всіх сферах життя</i>				
<i>Я можу листуватися, складати документи, читати професійну та художню літературу українською мовою</i>				
<i>Спілкування українською не становить для мене жодних проблем</i>				
<i>Я можу вільно використовувати українські фразеологізми, приказки, прислів'я, мовні звороти, сленг</i>				
<i>Мені здається що я недостатньо добре знаю українську мову, щоб вільно спілкуватись.</i>				
<i>Українську мову я знаю достатньо вільно, щоб спілкуватись нею без жодних обмежень</i>				
<i>Я можу вільно писати тексти, листи, документи українською мовою</i>				

<i>Я можу про себе сказати, що вільно володію українською мовою</i>				
Шкала «Ставлення до мови»				
Твердження	Не згоден	Скоріше згоден	Важко відповісти	Цілком згоден
<i>Мені приємно, коли до мене звертаються українською мовою</i>				
<i>Мені комфортно спілкуватись українською в російськомовному оточенні</i>				
<i>Мені подобається читати і дивитись кіно українською мовою</i>				
<i>Коли до мене звертаються українською, я теж відповідаю або намагаюся відповісти українською</i>				
<i>Мені подобається, як звучить українська мова</i>				
<i>Хочу, щоб мої діти в майбутньому користувалися переважно українською мовою</i>				
<i>Хочу, щоб мої діти навчалися українською мовою</i>				
<i>Свідома зміна мови спілкування з російської на українську є позитивним фактом</i>				
<i>Для мене важливо, щоб державна мовна політика захищала українську мову</i>				

<i>Українська мова є надзвичайно милозвучною і приємною</i>				
<i>Мені подобається говорити українською</i>				
<i>Я вважаю, що в Україні і державною, і офіційною може бути тільки одна мова – українська</i>				
<i>Я вважаю українську мову кращою за інші</i>				
<i>Вважаю, що в майбутньому в Україні повинна переважати українська мова</i>				
<i>Мені важливо, щоб українська мова розвивалась і поширювалась</i>				
<i>Хочу щоб більшість людей в Україні добре ставились до української мови</i>				
<i>Я відчуваю свій зв'язок із україномовними людьми</i>				
Шкала «Етномовний атитюд»				
Твердження	Не згоден	Скоріше згоден	Важко відповісти	Цілком згоден
<i>Єдиний спосіб продемонструвати свою національну належність – спілкування національною мовою</i>				
<i>Думаю, що людина, яка вважає себе українцем, повинна володіти українською мовою</i>				
<i>Я визначаю людей однієї зі мною національності за мовою, якою вони спілкуються</i>				
<i>Про того, хто не володіє</i>				

<i>українською мовою, не можна сказати, що він українець</i>				
<i>Мова – це те, що найбільше єднає мене з моїм народом</i>				
<i>Для мене українцями є лише ті люди, які відчують свою спорідненість з українською мовою</i>				
<i>Національна належність визначається переважною мірою за мовою людини</i>				
<i>Мова – найточніша ознака етнічної належності людини</i>				
<i>Для відчуття внутрішнього комфорту важливо, щоб рідна мова збігалася з національною належністю</i>				
<i>Мова для мене є одним з основних символів мого народу</i>				
<i>Вибір мови, якою я спілкуюся, визначається скоріше зручністю і доцільністю її використання, а не національною належністю</i>				

Методика Дж. Фінні «Етнічна ідентичність»

Інструкція: Прочитайте, будь ласка, уважно всі твердження. Визначте ступінь Вашої згоди з кожним твердженням. Позначте свою відповідь знаком «+». Не витрачайте багато часу на обдумування відповідей.

Твердження	Повністю згоден	Більш згоден, ніж не згоден	Більш не згоден, ніж згоден	Повністю не згоден
Я проводжу багато часу, намагаючись дізнатися як можна більше про свою національну групу, про її історію, традиції, звичаї				
Я багато думаю проте, як національна приналежність вплине на моє життя				
Я активний в організаціях, або соціальних групах, які складаються, переважно з представників моєї національності				
Для того, щоб дізнатися побільше про свою націю, я говорив з багатьма людьми				
Я дотримуюсь українських				

традицій				
Я дуже добре знаю своє національне походження і розумію, що воно значить для мене				
Я задоволений тим, що належу до своєї нації				
Я чітко відчуваю зв'язок зі своєю нацією				
Я пишаюсь своєю нацією				
Я гостро відчуваю прихильність до своєї нації				
Я добре відношусь до свого національного походження				
Я добре усвідомлюю, що значить для мене моя національна приналежність				

Додаток Г

Опитувальник І.Р. Петровської «Громадянська ідентичність»

Інструкція: Прочитайте, будь ласка, уважно всі твердження. Визначте ступінь Вашої згоди з кожним твердженням. Позначте свою відповідь знаком «+». Не витрачайте багато часу на обдумування відповідей.

Твердження	1 - повністю не погоджуюсь	2 – швидше не погоджуюсь	3 – важко сказати	4 - швидше погоджуюсь	5 – повністю погоджуюсь
<i>Я пишаюся тим, що є громадянином України</i>					
<i>Я вважаю себе патріотом України</i>					
<i>Мене переповнюють позитивні емоції, коли звучить гімн України</i>					
<i>Своє майбутнє я пов'язую лише з Україною</i>					
<i>Якщо була б можливість, я би без вагань переїхав жити в іншу країну</i>					
<i>Я вірю в перспективи розвитку України як держави</i>					
<i>Існує багато можливостей для особистісної та професійної самореалізації в Україні</i>					
<i>Для мене важливо підтримувати українські традиції та культуру</i>					
<i>Я готовий працювати заради України</i>					
<i>Я повністю ідентифікую себе з громадянином України</i>					
<i>Я вважаю себе відповідальним</i>					

<i>громадянином</i>					
<i>Мої уявлення про себе мають тісний зв'язок із Україною</i>					
<i>Я завжди відстоюю свої права як громадянин країни</i>					
<i>Мені байдуже, в якій країні реалізовувати себе та свої таланти</i>					
<i>Я високо оцінюю свою громадську активність</i>					
<i>Я маю почуття любові до України</i>					
<i>В Україні безпечне та благополучне життя неможливе</i>					